

Geloven in veiligheid



# Geloven in veiligheid

*Tegendraadse perspectieven*

Hans Moors

Ben Rovers

Met een proloog van Cyrille Fijnaut

Boom Juridische uitgevers

Den Haag

2008

© 2008 J.A. Moors en G.B. Rovers / Boom Juridische uitgevers

*Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.*

*Voor zover het maken van reprografische veelevoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, [www.reprorecht.nl](http://www.reprorecht.nl)). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) van deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, [www.cedar.nl/pro](http://www.cedar.nl/pro)).*

*No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission of the publisher.*

ISBN 978 90 5454 841 6

NUR 741

[www.bju.nl](http://www.bju.nl)

# Inhoud

<b>Proloog</b>	7
<i>Cyrille Fijnaut</i>	
<b>Moslimradicalisme en probleemwijken: over bestuurlijke amnesie en het geheugen van beleid</b>	13
<i>Pleidooi voor een culturele geschiedenis van veiligheid</i>	
<i>Hans Moors</i>	
1 Inleiding	13
2 Vista's	16
3 Veiligheid: een culturele geschiedenis	23
4 Islamofobie en moslimradicalisme	32
5 Bouwen aan leefbaarheid en veiligheid	41
6 Islamofobie en moslimradicalisme in probleemwijken	52
7 Bij wijze van conclusie: geschiedenis van de toekomst	55
8 Literatuur	58
<b>'Ze deugen nergens voor.'</b>	
<i>Het belief-effect in justitiële jeugdinterventies</i>	73
<i>Ben Rovers</i>	
1 Inleiding	73
2 <i>What works</i> : de huidige kijk op effectieve interventies	74
3 Kanttekeningen bij de <i>What works</i> -benadering	79
4 Het <i>belief</i> -effect: een introductie	88
5 Het <i>belief</i> -effect in medisch onderzoek en de betekenis voor het veiligheidsveld	91
6 Een ander perspectief op de effectiviteit van justitiële jeugdinterventies	99
7 Conclusie	106
8 Literatuur	107
<b>Nawoord</b>	113
<i>Hans Moors en Ben Rovers</i>	
<b>Over de auteurs</b>	115



# Proloog

*Cyrille Fijnaut*

Het is een groot genoegen om een proloog te mogen schrijven in deze uitgave van de lectorale redes die Ben Rovers en Hans Moors ter gelegenheid van hun benoeming als lector aan Avans Hogeschool hebben gehouden. Niet alleen omdat het hier gaat om twee onderzoekers die ik – de een langer dan de ander – goed ken en van wie ik het academische handwerk zeer waardeer, maar ook omdat hun redes getuigen van de doordachte eigenzinnigheid die originele en ervaren wetenschappers kenmerkt. Laat ik maar meteen terzake komen. Dat ik hierbij terugval op de ervaringen die ik zelf in de voorbije decennia heb opgedaan met het doen van onderzoek, zullen zeker zij mij niet euvel duiden.

Wat mij in de rede van Moors met name aanspreekt, is zijn pleidooi om het onderzoek betreffende lokale onveiligheid niet langer te beperken tot veiligheidsproblemen zoals die zich *hic et nunc* in (delen van) gemeenten voordoen, maar om aan dit onderzoek langs twee wegen veel meer diepgang en breedte te geven. Ten eerste door de ‘criminele geschiedenis’ van wijken, gemeenten, regio’s in het onderzoek te betrekken. Ten tweede door deze problemen zowel te situeren in hun sociaal, economisch en cultureel verband als ze te plaatsen in een institutioneel kader: hoe zijn zij verweven met het beleid dat door allerlei (semi)overheidsinstellingen is en wordt gevoerd?

Dat dit pleidooi bij mij in goede aarde valt, is niet verbazingwekkend. Al jaren kom ik op voor een dergelijke aanpak van onderzoek rond stedelijke onveiligheid. En ik kom er niet alleen voor op, maar heb bij diverse gelegenheden ook gedemonstreerd dat het mij menens is. In het onderzoek dat ik rond 1990 samen met H. Moerland en J. uit Beijerse heb gedaan naar de onveiligheidsproblemen op en rond de Boulevard-Zuid in Rotterdam, is ruim aandacht geschonken aan de geschiedenis van Rotterdam-Zuid, aan de demografische en sociaal-economische ontwikkeling van dit deel van Rotterdam sedert de jaren zestig en aan het beleid dat in de jaren nadien op het gebied van onveiligheid werd gevoerd. Het rapport van de commissie die in 2003 onder mijn leiding de problemen van sociale onveiligheid in Tilburg onderzocht en een heel aantal voorstellen deed omtrent de aanpak ervan, heeft ook volop betrekking op de organisatie en werking van al die instellingen en diensten die hier op de een of andere manier medeverantwoordelijk voor zijn.

Moors heeft in zijn voordracht een paar redenen genoemd waarom onderzoek inzake lokale onveiligheid met voldoende historische diepgang en maatschappelijke breedte moet gebeuren. Dit is volgens hem niet alleen noodzakelijk om te vermijden dat we

ons verliezen in problemen die hype-matig worden opgeworpen, maar ook om recht te doen aan de complexiteit van de problemen waar we het hier over hebben. Ik zou daar nog wel een paar argumenten aan kunnen toevoegen. Ze allemaal hier bespreken kan natuurlijk niet.

Eentje wil ik echter wel noemen, namelijk dat – om een acceptabel niveau van veiligheid in een gemeente of stad te kunnen bewerkstelligen – velen vrij grote en aanhoudende inspanningen moeten leveren. Hierbij gaat het om kerninstellingen van het openbaar bestuur – gemeente, politie, openbaar ministerie –, om allerlei instanties en diensten die er zijdelings mee te maken hebben – scholen, woningcorporaties, hulpverleningsinstellingen –, maar ook om individuele burgers en hun directe sociale omgeving; in een democratische rechtsstaat moeten óók zij binnen grenzen verantwoordelijkheid nemen voor hun veiligheid. Welnu, om hen allen te kunnen aanspreken op hun verantwoordelijkheid voor de beheersing van veiligheidsproblemen en om hen voortdurend te kunnen bewegen tot acties die dit moeten bevorderen, is onderzoek van veiligheidsproblemen nodig dat niet alleen demonstreert hoe deze problemen er in al hun verscheidenheid uitzien en hoe ze zijn verweven met allerlei ontwikkelingen in de gemeente, stad of streek, maar dat ook laat zien welke – gegeven deze analyse – noodzakelijkerwijze ieders rol moet zijn in een strategie om de problemen daadwerkelijk terug te kunnen dringen. Dit kan alleen worden bereikt door middel van onderzoek dat niet alleen historisch, maar ook sociologisch gezien de nodige diepgang en breedte heeft.

Hierbij sluit aan dat ook in historische termen kan worden aangegeven waarom dergelijk onderzoek is geboden als men op de langere termijn, structureel, echt wat aan de bedoelde problemen wil doen. Men mag immers niet uit het oog verliezen dat met name sedert het einde van de negentiende eeuw – ook onder invloed van de analyses die G. Tarde, E. Durkheim en anderen maakten van het probleem van de onveiligheid in de almaar groter wordende steden van Frankrijk, Duitsland en andere Europese landen – ook in Nederland een veelzijdig beleid werd ontwikkeld om dit gevaar zoveel als mogelijk te keren. Politie en strafrechtspleging werden strakker georganiseerd, sociale bijstand, kindbescherming en reclassering werden uitgebouwd, de sociaal-geografische inrichting van steden werd meer afgestemd op de beheersing van lastige onveiligheidsproblemen. Dit alles kan men niet alleen goed teruglezen in de geschiedenis van de onveiligheid in Rotterdam-Zuid, maar ook in die van bijvoorbeeld de Mijnstreek in Limburg-Zuid waar Moors eveneens naar verwijst. Niet alleen wie iets wil begrijpen van de onveiligheidsproblemen die zich hier in het kielzog van de sluitingen van de mijnen voordeden, maar ook wie aan die problemen iets wil doen, kan niet om de geschiedenis van (de aanpak van) deze problemen heen, tot en met de pogingen om ze te voorkomen in de jaren waarin de mijnen werden geopend.

Moors herinnert in zijn rede aan de criminografie die in het verleden ook in Nederland wel op enige schaal werd beoefend, maar die in de loop der jaren helemaal in de vergetelheid is geraakt. Wellicht moet hij een stap verder gaan en zichzelf tot taak



stellen om de criminografie nieuw leven in te blazen. De ‘oude’ criminografie, zoals die bijvoorbeeld werd bedreven in de schoot van de Utrechtse School, was ondanks alles nogal cijfermatig, statistisch, georiënteerd op de misdaadproblemen zelf en ging eigenlijk goeddeels voorbij aan de dingen die Moors zelf nu juist belangrijk vindt: de geschiedenis van deze problemen, hun maatschappelijke inbedding en de reactie erop door overheden. Welnu, wat let hem om een ‘nieuwe’ criminografie tot ontwikkeling te brengen in het kader van het onderzoeksprogramma dat hem klaarblijkelijk voor ogen staat? Aan onderwerpen om de opstelling van een dergelijke criminografie op uit te proberen, ontbreekt het in onze samenleving bepaald niet.

Een van de kwesties die hij zelf in zijn rede meer uitvoerig bespreekt, is het probleem van ‘het gevaar’ dat het radicalisme bij bepaalde categorieën moslimjongeren zou vormen voor de veiligheid in Nederland en dat hij niet zo lang geleden zelf in Noord-Limburg met zoveel toelag ook op straatniveau heeft bestudeerd. Zijn analyse van dit probleem laat zien hoe misleidend het kan zijn om dit al dan niet vermeende gevaar zonder historisch inzicht te onderzoeken en hoe riskant het is om dit onderzoek te doen zonder oog voor het feit dat de manier waarop in Nederland traditioneel wordt gedacht over moslimradicalisme, deel is van het probleem. Zeker zo belangrijk is zijn vaststelling dat veel onderzoek, of zogenaamd onderzoek, helemaal buiten de betrokken jongeren om gaat: met hen wordt niet gesproken, laat staan dat hun wordt gevraagd hoe zijzelf aankijken tegen hun radicale gedrag, de betekenis die het voor hen heeft, hoe het in hun ogen is ontstaan, wat zij ermee trachten te bereiken enzovoort. Dat op basis van dergelijk gebrekkig en afstandelijk onderzoek geen steekhoudend beleid kan worden gevoerd, moge duidelijk zijn.

Dit voorbeeld brengt mij bij de lectorale rede van Rovers. Hierin keert hij zich met recht en rede tegen het gangbare *What works*-onderzoek in de aanpak van jeugddelinquentie, althans voor zover zulk onderzoek geheel en al wordt verricht met quasi-experimentele onderzoeksmethodes. Ik durf mij met zoveel stelligheid achter hem te scharen, omdat ik met zulke methodes in de jaren tachtig van de vorige eeuw de nodige ervaring heb opgedaan bij de uitvoering en evaluatie van de zogenaamde politie-experimenten die op verzoek van het openbaar ministerie werden uitgevoerd door het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum. De ideale onderzoeksontwerpen zijn, zoals Rovers ook aangeeft, door de bank genomen om tal van redenen in de praktijk niet uitvoerbaar en, voor zover ze wel uitvoerbaar zijn, gaan – zo was mijn ervaring – de beoogde experimenten ófwel feitelijk eigenlijk nergens meer over ófwel scheppen zij zo’n artificieel stukje werkelijkheid, dat deze na het vertrek van de onderzoekers onmiddellijk instort. Hierom heb ik zelf in die tijd gepleit voor de opzet van heel ander evaluatieonderzoek. Onderzoek waarin de maatschappelijke voorwaarden worden meegenomen waaronder de actie plaatsgrijpt en waaronder zij ook na afloop van het onderzoek moet doorgaan, waarin zowel het proces van de actie als de opstelling van de actoren worden bestudeerd, en waarin niet alleen de uitkomsten maar ook de effecten worden meegerekend.

Rovers hecht nog wel enig geloof aan quasi-experimenteel onderzoek, maar zegt er wel heel nadrukkelijk bij dat er geen exclusieve focus mag worden gelegd op dit onderzoek. Ik geloof er echter helemaal niet in. In aansluiting op wat ik zo-even al naar voren heb gebracht, kan meer bepaald worden aangevoerd dat in het betrokken quasi-experimentele onderzoek een soort van laboratoriumsetting ondanks alles tóch gelijk wordt gesteld met de werkelijke wereld, dat in dit onderzoek, voor zover het strekt tot gedragsverandering van de betrokken jongeren, uitgaat van een betrekkelijk dwaas – want mechanistisch, instrumentalistisch, economistisch – mensbeeld, en dat het berust op een volstrekt onrealistisch beeld van de praktijk waarin gewoonlijk met delinquenten jongeren moet worden gewerkt aan gedragsverandering.

Het is dan ook een heuglijk feit dat Rovers in zijn rede op de proppen komt met een deugdelijk alternatief: psychologische gedragsbeïnvloeding van jeugd-delinquenten door te spelen op het *belief*-effect. Dit alternatief spreekt mij niet alleen aan om de redenen die Rovers zelf noemt, maar ook omdat het doet terugdenken aan de tijd, het begin van de jaren zeventig, waarin ik aan het Hoger Instituut van Wijsbegeerte van de KU Leuven filosofie studeerde en me bij vlagen met name moest buigen over het existentialisme en de fenomenologie. De grote les die men uit deze filosofieën moet trekken, is immers dat menselijk handelen altijd wordt getekend door zin(geving) – een reden trouwens waarom het, filosofisch gesproken in elk geval, onzin is om te spreken van zinloos geweld – en dat, wanneer men dat handelen wil veranderen, men moet werken aan een andere zingeving.

Gelukkig is Rovers zo realistisch om aan te geven dat dit laatste ook geen sinecure is. Het is zeker zo moeilijk als psychologisch laboratoriumonderzoek. En dit om de redenen die hij zelf noemt: er moet aan een positief geloof, een positief zelfbeeld, bij de jongeren zelf worden gewerkt in omstandigheden die veelal worden getekend door ongelof in hun capaciteiten, kortom door negativiteit. Een dergelijke ommekeer kan dus alleen maar worden bereikt door mensen, vakmensen, in de justitiële jeugdzorg die niet alleen heel goed beseffen waar ze mee bezig zijn, maar die dit in hun persoonlijk optreden ook voortdurend kunnen uitdragen. En zulke mensen dienen zich niet *en masse* aan. Zij zullen moeten worden opgeleid. Waarbij enig historisch inzicht overigens ook bepaaldelijk geen kwaad kan. Bij lezing van Rovers' rede moest ik elk geval bij herhaling terugdenken aan onder meer het boek van de psychoanalyticus August Aichhorn over de aanpak van de 'verwaarloosde jeugd' van Wenen na afloop van de Eerste Wereldoorlog.

Dichter bij huis mag ik verwijzen naar het experiment met 'Crossroads' in het kader van het actieprogramma dat door de Tilburg-commissie werd ontwikkeld waarnaar hiervoor al werd verwezen. Het betreft hier een schoolse voorziening voor jongeren die een en ander hebben misdán en op grond van het overleg in het Veiligheids-huis in 'Crossroads' worden geplaatst. Zoals deze benaming reeds suggereert, is deze voorziening gebaseerd op de gedachte dat het niet volstaat om jeugdige delinquenten alleen maar op de een of andere manier te straffen. Integendeel, er moet juist naar

worden gestreefd om hen een herkansing in hun leven te geven, dit wil zeggen hen door vakmatige bijscholing, door aanpassing van levensstijl en door verwerving van sociale vaardigheden een ander perspectief op hun leven te bieden dan het uitzicht op een criminele carrière. Of, in de termen van Rovers: hen, maar zonodig ook hun omgeving, het geloof bij te brengen dat ze een andere zin en dus een andere draai aan hun leven kunnen en moeten geven.

Het is nu nog te vroeg om uit te maken of en hoe initiatieven als 'Crossroads' werken. Dit neemt echter niet weg dat ik een paar weken geleden met veel plezier een verhaal in het *Brabants Dagblad* heb gelezen over een jongen die op 'Crossroads' heeft gezeten, momenteel in een autowasserij werkt en het daar enorm naar zijn zin heeft, niet in de laatste plaats omdat de klanten hem waarderen voor wat hij voor hen doet. En dit is precies waar het in de theorie van Rovers, denk ik, om gaat: het geloof dat iemand in zichzelf heeft staat niet op zichzelf, maar gaat samen met het geloof dat anderen in hem hebben. Zijn theorie biedt dus een passende onderbouwing voor een praktijk-experiment dat al loopt.



# Moslimradicalisme en probleemwijken: over bestuurlijke amnesie en het geheugen van beleid

*Pleidooi voor een culturele geschiedenis van veiligheid\**

*Hans Moors*

Zou je de Haagse hofvijver overeind zetten  
rechtstandig als een majestueuze wand van water  
om het licht de diepte te laten doorstralen  
om de stad een doorzichtige spiegel te bieden  
[...]

K. Michel, 'Ook de vissen', in: *Kleur de schaduwen* (Amsterdam/Antwerpen 2004)

## 1 Inleiding

In 1949 publiceert de jurist en criminoloog Willem Nagel zijn proefschrift *De criminaliteit van Oss*. Hij analyseert en verklaart in deze studie een periode van bijzondere criminaliteit (1924-1935) in die Noord-Brabantse gemeente. Het boek doet vanwege de gebruikte onderzoeksmethode veel stof opwaaien. Nagel wijkt namelijk af van de gebruikelijke sociografisch-criminologische methode en de 'cijfermatige criminologie'. Hij kiest voor een historische en etnografische aanpak. Op basis van procesverbalen, processtukken, rapportages van politie en justitie, strafdossiers, egodocumenten, artikelen uit kranten en tijdschriften, en gesprekken met betrokkenen – onder wie daders die een lange straf uitzaten – komt hij op indringende wijze tot een reconstructie van de concrete criminaliteit. 'Belangrijk nevendoeel van mijn onderzoek', schrijft Nagel, 'achtte ik het historische: de beschrijving van de criminaliteit van Oss sedert 1809.' Dit langetermijnperspectief bepaalt inderdaad wezenlijk zijn verklaring voor de periodieke opleving van criminaliteit als een fenomeen waarin sociale en culturele factoren de boventoon voerden. De 'zeer snelle industrialisatie' leidt tot een proces van 'culturele

---

\* Dit artikel is een bewerkte en uitgebreide versie van de lectorale rede die ik uitsprak op 9 november 2007 in Klooster Bethlehem te Haren (gemeente Oss).

verandering' dat zich zo abrupt voltrekt, dat de 'autochtone bevolking', in het bijzonder de groep waarin de 'oorspronkelijke "socialiteit" zich concentreerde' in conflict komt met de 'nieuwe, algemeen nederlandse conduct-norms'. Het is 'een kwestie van cultuur.' (Nagel 1949)<sup>1</sup>

Nagel was een uitzonderlijk criminoloog. Veeleer is het *onder historici* gebruikelijk om maatschappelijke ontwikkelingen vanuit een langetermijnperspectief te bestuderen, want zij zijn opgeleid om de tijdsdimensie van de wereld te ontcijferen. Daarnaast verstaan zij doorgaans de kunst van het pars pro toto: het vermogen om de grote en de kleine verhalen van een samenleving met elkaar in verband te brengen. In het wetenschappelijke en het bestuurlijke denken over veiligheid ontbreekt vandaag de dag echter de habitus van de historische blik. Veiligheidskundigen, criminologen en 'crime watchers', bestuurders en beleidsmakers kijken nauwelijks terug als ze het heden proberen te verstaan en over de toekomst nadenken.

Bovendien is in veel recent criminaliteits- en veiligheidsonderzoek de samenhang verdwenen die kan verklaren hoe het komt dat in de alledaagse praktijk van een stad of wijk zaken lopen zoals ze zijn gelopen. In feite is 'de stad met zijn bewoners' uit beeld geraakt. Kritische reflectie op het systeem van de stedelijke samenleving, toetsing van tegendraadse of onverwachte hypothesen over een 'sociaal construct' dat planologisch, sociaaleconomisch, demografisch, antropologisch, cultureel of historisch kan worden geduid, is binnen het vakgebied van criminologen en veiligheidskundigen tamelijk zeldzaam geworden. De vele rapporten die de laatste tien jaar zijn verschenen, hebben de stad en de criminaliteit die er voorkomt – zoals Cyrille Fijnaut constateert (Fijnaut 2005) – 'gereduceerd tot een min of meer samenhangend conglomeraat van wijken of buurten'. Waarmee hij feitelijk bedoelt te zeggen dat de kennis op dit gebied versnipperd is geraakt, weinig meer verklaart op het niveau van 'de stad' en zijn dynamiek van misdaad en angst.

Veiligheid en criminaliteit gaan meer over angst dan over risico. Angst is wat pijn doet, schrijft Joanna Bourke in haar boek *Fear. A cultural history* (Bourke 2005), en is van elk mens alleen – 'the most irreducible "real" of an individual's history'. Angst is tegelijkertijd een collectief, modegevoelig fenomeen, zoals zij aannemelijk maakt, en is historisch geconstrueerd. Angst heeft te maken met het ervaren en schatten van risico's, en daarmee met veilig zijn en veilig voelen. Daar gaan levensverhalen over, in

---

1 Later criminologische studies van de hand van Nagel, zoals *De meened* uit 1951, de inaugurele rede uit 1956 *Het strafrecht en de onmens*, of zijn penologische hoofdwerk *De functies van de vrijheidsstraf* uit 1977 hebben diezelfde historische en antropologische inslag. Dat geldt eveneens voor zijn proza. Nagel dankt zijn bekendheid namelijk vooral aan zijn schrijverschap. Tussen 1944 en 1982 schreef hij twaalf dichtbundels en twee essay-achtige, documentaire romans die hij onder zijn verzetsnaam J.B. Charles publiceerde: *Volg het spoor terug* uit 1953 (met diverse interessante, vermeederde herdrukken) en *Van het kleine koude front* uit 1962. Beide werken baren opzien en wekken discussie, vanwege Nagels/Charles' felle, vaak persoonlijke kritiek op de manier waarop na de bevrijding met verzet en collaborateurs is omgegaan en omdat hij een hoog accent legt op de symptomen van herlevend fascisme die hij ontwaart in het Europa van de wederopbouw.

het klein, op de menselijke maat. Ook de grote, abstractere lijnen van maatschappelijke ontwikkelingen die de staat, de natie, het bestuur, het recht, de wetenschap, de religie, de arbeidsmarkt, de sociale orde in de eeuwen tot nu toe ondergingen, zijn in essentie verhalen die een niet aflatende dynamiek en specifieke betekenis hebben gegeven aan criminaliteit, angst en veiligheid. In een culturele geschiedenis van veiligheid kunnen die grote en kleine verhalen in samenhang als een discours worden geanalyseerd, ontrafeld en uitgelegd (De Certeau 1980; Rennes & Verstraete 2005; voor een antropologische interpretatie van risico en onzekerheid: Douglas 2001).

Dit artikel behelst een pleidooi voor het bestuderen van veiligheidsvraagstukken vanuit een cultuurhistorische habitus met een breed en divers palet van informatiebronnen. Dat gaat verder dan het adagium van vooruitkijken door terug te zien. Besturen, beleid maken en organiseren om de Nederlandse samenleving veilig en leefbaar te houden, richt zich per definitie op de toekomst, is gebonden aan de actualiteit en heeft een geschiedenis. In het verleden zijn gebeurtenissen of ontwikkelingen aan te wijzen die bepaalde zienswijzen kunnen verklaren, of de vraag kunnen beantwoorden waarom steeds dezelfde problemen terugkeren. Soms zijn in het verleden ook lessen geleerd, ervaringen opgedaan die vandaag de dag nog steeds profijtelijk zijn.

Van belang is echter dat verleden niet te verabsoluteren door het in essentialistische termen te benaderen, zoals dikwijls gebeurt: per slot van rekening is niet het verleden maar de toekomst maatstaf. Een culturele geschiedenis van veiligheid dient een systematische, kritische én voortdurende ordening en analyse te zijn van de indrukken, observaties, gedachten en emoties die mensen vanuit het verleden gebruiken om betekenis te geven aan de hedendaagse invulling van concepten als 'veiligheid' of 'veilige samenleving' in relatie tot de maatschappelijke omgeving waarvan zij deel uitmaken. Dit dynamische proces op individueel én collectief niveau – de vorming en werking van veiligheidsdiscours – is het onderwerp van studie, niet de geschiedenis van veiligheid als zodanig. Loop daarom eens achterstevoren en beluister die galm in het heden.

Dit artikel valt inhoudelijk in drie delen uiteen. Het eerste onderdeel bevat een bespreking van actuele gezichtspunten op het begrip 'veiligheid' en de analytische betekenis van de begrippen 'wijk' en 'buurt', in het licht van de verdwijning van de criminografische traditie (hoofdstuk 2).

Het tweede onderdeel is feitelijk een intermezzo. Het gaat in op de vraag waarom en hoe veiligheid en veiligheidsbeleid vanuit een cultuurhistorisch perspectief bestudeerd zouden kunnen worden. Wat houdt dat in en wat levert het op voor beleid en bestuur? (hoofdstuk 3).

Het derde onderdeel betreft de toepassing van het cultuurhistorische perspectief op twee actuele voorbeelden. Het eerste voorbeeld gaat in op het debat over moslimradicalisme en islamofobie (hoofdstuk 4). Het tweede voorbeeld concentreert zich op de uitgangspunten van de herinrichting van de zogenaamde 'prachtwijken' (hoofdstuk 5). Aan de hand van beide voorbeelden kom ik tot een aantal beleidsrelevante

conclusies (hoofdstuk 6). Ten slotte bespreek ik, bij wijze van conclusie, de consequenties die de toepassing van een cultuurhistorische habitus met zich meebrengt voor zowel de onderzoeks- als de beleidsagenda's op het gebied van veiligheid en integratie (hoofdstuk 7).

De kern van mijn betoog is de constatering dat het huidige sociaal-wetenschappelijke onderzoek naar en de beeldsvorming met betrekking tot lokale (on)veiligheid, zowel theoretisch als empirisch, te weinig diepgang en samenhang heeft. De oorzaak hiervan is drieledig. Het ontbreekt, ten eerste, aan een analytisch perspectief op zowel de historische ontwikkeling van criminaliteit in wijken, gemeenten, of regio's, als de manier waarop door de jaren heen over die ontwikkeling beleidsmatig is nagedacht. In de tweede plaats is er beperkt aandacht voor de onderlinge samenhang tussen sociale, economische en culturele factoren die die ontwikkeling kunnen verklaren en het beleid dat is en wordt gevoerd om problemen op het gebied van criminaliteit en veiligheid op te lossen. Ten derde is de betekenis van 'het discours' sterk onderbelicht gebleven in het onderzoek naar criminaliteit en met name veiligheid.<sup>2</sup> Mijn stelling is dat een cultuurhistorische analyse van veiligheid aan deze drie feilen een fundamentele inhoudelijke bijdrage levert.

## 2 Vista's

### *Dynamisch veiligheidsbegrip*

Vanuit historisch en filosofisch perspectief is het huidige veiligheidsbegrip nogal statisch en gesimplificeerd (Roels 2007). Het begrip 'veiligheid' heeft een negatieve connotatie, omdat het in het huidige publieke debat bij uitstek wordt gedefinieerd en betekenis draagt als de tegenhanger van 'onveiligheid': een situatie van reële of gepercipieerde dreiging die vermeden moet worden. Onveiligheid wordt opgevat als iets wat van buiten komt. De 'veiligheid van ons' staat tegenover de 'dreiging van de ander' (Agamben 1998). De suggestie die hiervan uitgaat, is dat er een vijand is en dat

---

2 De 'discourse analysis' als taalkundige methode is ontwikkeld door Zellig Harris (1952). Vanaf de jaren zestig en zeventig is discoursanalyse een breed palet van analytische methoden en invalshoeken gaan beslaan, ontleend aan taalkunde, literatuurstudie, antropologie, semiotiek, sociologie, psychologie en communicatiewetenschap (Van Dijk 1988), dat vooral in de literatuurwetenschappen, de sociologie en de geschiedwetenschap wordt gebruikt. De hedendaagse toepassing gaat met name terug op de epistemologische grondslagen die de Franse filosoof Michel Foucault in zijn werk ontwikkelde. Wat zijn definitie van 'discours' toevoegde aan de breder gedeelde opvattingen dat de sociale werkelijkheid de resultante is van sociale constructie en dat het discours doelt op het spreken in een bepaalde groep op een bepaald niveau (zoals de wetenschap, de politiek, het alledaagse spreken, enzovoort) waarmee die groep de werkelijkheid vormt, was de betekenis die Foucault toekende aan macht en dominantie in de interferentie van de verschillende discours die gelijktijdig structuur geven aan de werkelijkheid. Anders gezegd, volgens Foucault bepalen vigerende machtsverhoudingen wat op een gegeven moment en op een bepaalde plaats en met betrekking tot zekere onderwerpen het dominante discours is. En het dominante discours bepaalt hoe over zaken wordt gesproken, wat normaal is en wat niet, wat taboe is en wat niet.



die zich gemakkelijk laat aanwijzen. Vijandbeelden zijn echter producten van tijd en plaats, komen op in specifieke omstandigheden en ebben weg.

Het veiligheidsbegrip is met eenzelfde negatieve connotatie verbonden aan ‘de staat’. Het bestrijden van onveiligheid wordt gezien als een overheidsaangelegenheid, of ten minste een opgave die de staat voor zijn burgers kan én moet realiseren. In die opgave ligt in zekere zin zelfs de legitimiteit van het moderne, democratische staatsbestel besloten (Lipset 1960). Het ‘leveren van veiligheid’ wordt veelal beschouwd als een monopolie van de overheid (Rothschild 1995; Zuijlen 2004). Die opvatting blijkt historisch onjuist. Lang voor het ontstaan van moderne staten was veiligheid immers al een maatschappelijk belang. Ten tijde van de opkomst en bloei van de moderne natie staat in de negentiende eeuw was veiligheid evenmin exclusief voorbehouden aan overheden, maar een belang van wat we tegenwoordig publiek-private samenwerking noemen – en dat is het, gezien de huidige groei van de private veiligheids- en beveiligingsindustrie, sindsdien ook gebleven (Claassen 2007; Steden 2007).

De impliciete, zij het historisch niet houdbare koppeling van staat en veiligheid, heeft bovendien geleid tot grootse verwachtingen. Tal van recente beleidsnotities en wetenschappelijke publicaties hangen meer of minder expliciet de maakbaarheidsgedachte aan dat met goede technologie en informatie en met efficiënte organisatie en doelgericht bestuur de overheid ‘onveiligheid’ kan bestrijden om een zo goed mogelijke toestand van ‘veiligheid’ te realiseren. De realiteit is echter dat de overheid als het gaat om ‘de maakbaarheid van veiligheid’ met een grote mate van onzekerheid heeft moeten leren leven (Duyvendak & De Haan 1997; Bauman 2000; Jonker 2007; Boutellier 2007b; Daems & Robert 2007; Pleysier 2008).

Het begrip ‘veiligheid’ heeft een dynamiek die eeuwen teruggaat, tot lang voor het ontstaan van het moderne, democratische staatsbestel. Een dynamisch veiligheidsconcept dient zich daar rekenschap van te geven. Veiligheid is niet een vanzelfsprekend begrip.<sup>3</sup> Bovendien is het van belang, zoals recentelijk is betoogd (Roels 2005 en 2007), het begrip ‘veiligheid’ te ontkoppelen van zijn negatieve pendant. Het streven naar veiligheid zou – met kracht van, onder meer, historische argumenten – kunnen worden opgevat als een niet aflatende activiteit om angst te neutraliseren en het proces van samen-leven vorm te geven. Dit streven loopt parallel aan, maar staat conceptueel in essentie los van de strijd tegen criminaliteit of terreur. Bij de werkelijkheid van denken over en werken aan veiligheid past een langetermijnperspectief dat recht doet aan het gegeven dat de positie van ‘de staat’ de afgelopen eeuwen voortdurend aan

---

3 ‘Wat vanzelfsprekend wordt genoemd, spreekt daarom nog niet vanzelf. Het spreekt helemaal niet en wordt alleen vanzelfsprekend genoemd omdat wij het niet nodig achten erover te spreken. Vanzelfsprekend is datgene waarover wij zwijgen. Dat is een merkwaardig gegeven, waarover we ons niet genoeg kunnen verwonderen. Het bevat namelijk in zijn waarheid zelf een tegenstrijdigheid, aan het overdenken waarvan elke waarheid ontspringt. Want wat alleen vanzelfsprekend is doordat erover wordt gezwegen, is helemaal niet vanzelfsprekend. Het spreekt niet en wordt niet uitgesproken.’ (Verhoeven 1968)

verandering onderhevig is geweest, dat elke vorm van staatsbestuur – met publieke en private partners – zijn eigen ‘veiligheid’ schiep. Ook dreigingen en onveiligheid hebben hun eigen complexe verleden – tot op de dag van vandaag. Veiligheid ontleent haar betekenissen aan de pluriforme maatschappelijke context waarin – altijd weer – angst en behoefte aan geborgenheid bestaan.

### *Versnipperd beeld*

Recent wetenschappelijk onderzoek naar onveiligheid en criminaliteit gaat meestal over wijken en buurten. Dit microperspectief heeft zijn eigen merites. Het biedt concreet inzicht in problemen waar een wijk of buurt mee worstelt. Dat is handig bij het formuleren van beleid. Maar dit perspectief brengt ook problemen met zich mee. Los van de generaliseerbaarheid is het immers maar de vraag hoe scherp de grenzen van een wijk of buurt zijn. Kennen we het cultuurhistorische wordingsproces van die fysieke ruimte? Vallen wijkindelingen wel samen met wat bewoners ervaren als hun wijk of hun buurt? Wat betekent het gebruik van ‘wijk’ of ‘buurt’ als analytische categorieën dan voor ons inzicht in en de verklaring van de realiteit van subjectieve sociale veiligheid?

Een zinvol analytisch aanknopingspunt is dat mensen deel uitmaken van een reeks van ‘communication communities’, zoals de Britse historicus en demograaf Simon Szreter heeft betoogd (Szreter 1996). Hij bedoelt daarmee dat geografisch en fysiek gedefinieerde eenheden als wijken of buurten minder betekenis hebben voor het gedrag van mensen dan de vele gedeelde relaties die teruggaan op vestigingsgeschiedenis, familie, vriendschap, werk, school of verenigingsleven: relaties die mensen met elkaar delen en die maken dat mensen elkaar verstaan. Nobelprijswinnaar en econoom Amartya Sen maakt een soortgelijke analyse in zijn recente boek *Identity and Violence* (2006). Vanuit het gezichtspunt van politieke en sociale participatie verwerkt de filosofe Margaret Gilbert vergelijkbare inzichten in haar ‘plural subject theory of political obligation’ (Gilbert 1989 en 2006). Kortom, de bestuurlijke en beleidsmatige concentratie op criminaliteit en veiligheid in wijken en buurten heeft een analytische grondslag die misschien niet zo klip en klaar is als we denken en – wat belangrijker is – die onze blik afleidt van bredere of dieper liggende realiteiten van samen-leven.

De stadssociologie, sociografie en lokale criminografie zijn onderzoeksdisciplines die juist die dieper liggende realiteiten van het ontstaan en de ontwikkeling van – onder meer – criminaliteit beschrijven, al is expliciete aandacht voor criminaliteit en vooral veiligheid onder Nederlandse stadssociologen relatief beperkt aanwezig. De stadssociologie kent een lange traditie die teruggaat op grondleggers van de sociologische wetenschap als Max Weber, Emile Durkheim, Georg Simmel, Maurice Halbwachs en Jean Brunhes. In zekere zin ligt de stadssociologie aan de basis van de moderne sociologische wetenschap. In eerste instantie geeft de stadssociologie vooral uitdrukking aan het gevoel van verschraving, van het verlies aan ‘gemeenschap’, dat de grootscheepse verstedelijking en de opkomst van de anonieme, moderne industriële samenleving

aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw met zich brengt. Vanuit dit perspectief bestuderen stadssociologen ook het fenomeen criminaliteit.

Latere generaties stadssociologen – grondlegend zijn vanaf de jaren 1920 Amerikaanse wetenschappers als Robert Park, Frederic Thrasher en moderne sociologen als Richard Sennett van de Chicago School (Bulmer 1984) – ontwikkelen nieuwe theoretische perspectieven en onderzoeksmethoden, maar blijven gericht op de vraag naar ‘binding’ tussen bewoners van de stad. Dit cohesievraagstuk staat nog altijd centraal. Drie thema’s krijgen bijzondere aandacht: sociale klassen, stedelijke minderheden en generationele of leeftijdsgroepen. Daarnaast zijn de stad en de stedelijkheid zelf onderwerpen van onderzoek, waarbij stadsculturen en openbare ruimte nadruk krijgen. Traditioneel nauw verbonden met de stadssociologie is de etnografische methode van onderzoek, zoals Anne Raulin in haar recente handboek onderstreept (Raulin 2007). In de Nederlandse hedendaagse stadssociologie is etnografisch onderzoek, in het bijzonder als het over criminaliteit en veiligheid gaat, echter niet dik gezaaid.

De sociografie, en de toespitsing daarvan op criminele fenomenen in een stad, dorp of regio: de criminografie, gaat nog verder terug: tot in de eerste helft van de negentiende eeuw. Als de grondleggers van de zogenaamde ‘beschrijvende criminologie’ gelden de Franse jurist Jacques Guerry de Champneuf (1802-1866) en de Belgen Edouard Ducpétiaux (1804-1868) en Alphonse Quetelet (1796-1874) die gebruikmaken van gerechtelijke en politieke statistieken, evenals van participerende observatie om (on)regelmatigheden in het vóórkomen van criminaliteit in kaart te brengen en te duiden als een kenmerk van maatschappijen (Weber 1997; Van Kerckvoorde 1995; Vanhulle 2008). In Nederland komt dit genre later op gang (Bonger 1938; Fijnaut 1981 en 1994), kent het enige populariteit in de jaren veertig en vijftig en is het eigenlijk ook relatief snel weer van het toneel verdwenen.

In criminografisch onderzoek gaat het vooral om het problematiseren van verklaringen die op basis van een beschrijving van criminele fenomenen in een lokale context zijn geformuleerd. Daarom draagt de criminografie in fundamentele zin bij aan de betekenisgeving van bevindingen die voortvloeien uit het bestuderen van kwantitatieve, statistische bronnen waarmee criminele fenomenen per definitie indirect en binnen een bepaalde bandbreedte van betrouwbaarheid en validiteit worden waargenomen. De klassieke criminografie of beschrijvende criminologie was doorgaans, althans gedeeltelijk, gebaseerd op descriptief, etnografisch onderzoek. Een ander aspect van de criminografie dat aandacht verdient, is dat de beschrijving van het fenomeen criminaliteit een essentieel cultureel en historisch karakter heeft. De criminologische empirie is aan voortdurende verandering onderhevig, omdat de definitie en waardering van criminaliteit als een maatschappelijk probleem en de manier waarop dit probleem het beste kan worden bestreden, een dynamisch proces is, dat niet los kan worden gezien van die maatschappelijke ontwikkeling en het discours dat daar vorm aan geeft. De beschrijvende criminologie of criminografie is dus op zichzelf ook een belangrijke bron voor een cultuurhistorische discoursanalyse van misdaad, straf en veiligheid.

Deze beide kenmerken van de criminografie hebben ontegenzeggelijk een actueel belang. Toch heeft de beschrijvende criminologie in Nederland de afgelopen decennia weinig serieuze beoefenaren meer (Rovers 1996; vgl. Kokoreff, Péraldi & Weinberger 2007). Cultuurhistorici hebben veiligheid als onderzoeksthema nog niet geagendeerd.<sup>4</sup> Het verdwijnen van de socio- en criminografische tradities lag niet aan de opbrengst en kwaliteit van dit type onderzoek. Naar mijn idee heeft dit veeleer te maken met wat ik ‘bestuurlijke amnesie’ noem en met de ‘kortademigheid van beleidscycli’. Dergelijk onderzoek vergeet immers tijd, is gericht op diepliggende samenhangen en nuances, en kan alleen worden geconceptualiseerd op basis van een veiligheidsbegrip dat breder ‘focus’ dan op criminaliteitsbestrijding en onveiligheidsvermijding alleen. Om het met beleidsmatig draagvlak te kunnen uitvoeren, zijn geduldige bestuurders en ambtenaren nodig die ook over beleidscycli heen durven kijken en die uiteindelijk niet bang zijn om in te grijpen op massieve maatschappelijke processen die schier onbeïnvloedbaar lijken. Dikwijls ligt de focus op deelverklaringen, tijd- en plaatsgebonden cijfers, maar uiteindelijk zou het ook en vooral om de grote vragen moeten gaan.

Diezelfde fenomenen van ‘amnesie’ en ‘kortademigheid’ kunnen bovendien verklaren waarom een procesgericht, dynamisch langetermijnperspectief op veiligheid ontbreekt. Hedendaags Nederland is een vitale en bange samenleving waarin mensen in toenemende mate risico’s ervaren, de overheid aanspreken op hun recht om zich veilig te kunnen voelen, maar zo min mogelijk inbreuk wensen in hun persoonlijke doen en laten. Oswald Spenglers ‘roofdiermensen’ lijken op de loer te liggen. Dit fenomeen heeft Hans Boutellier kernachtig samengevat als de veiligheidsutopie (Boutellier 2003). Het lijkt alsof dit fenomeen beleidsvormers vergeetachtig en hijgerig maakt.

### *Discours*

In elke samenleving bestaan elkaar conditionerende, soms conflicterende discours, die elk voor zich definitie en daarmee betekenis geven aan maatschappelijke fenomenen. Een en dezelfde groep personen kan zo geduid worden als ‘streng gelovige moslims’, ‘orthodoxe moslims’, ‘fundamentalisten’, ‘neo-radicalen’, ‘non-integratieve Nederlanders’. Maar ook een en hetzelfde beleid kan worden geduid als ‘prachtwijkenbeleid’, ‘herstructureringsbeleid’, ‘investering in de fysieke en sociale infrastructuur’, of ‘achterstallig wijkonderhoud’. Het dominante discours bepaalt hoe de vlag erbij hangt. Het brengt een kader aan – ‘framing’ (Ruigrok & Van Atteveld 2007) – en draagt zodoende bij aan de inhoud van en prioriteiten op de publieke agenda van een samenleving.

---

<sup>4</sup> Zo is het opmerkelijk dat cultuurhistorici niet hebben bijgedragen aan het recente nummer van *Justitiële Verkenningen* over de betekenis van het erfgoed van de Franse Revolutie voor de democratische rechtsstaat (Croes & Schuilenburg 2007). Historici zijn op het ogenblik beperkt zichtbaar als opinievormers in het politieke en publieke debat over actuele maatschappelijke kwesties, zoals Jos Palm constateerde in de bijlage ‘Letter & Gees’ van *Trouw*, 29 december 2007. En dat is al langer het geval, getuige André Gerrits en Ido de Haan in *NRC-Handelsblad*, 8 november 2001.

Bij het bestuderen van diepwortelende maatschappelijke fenomenen als veiligheid en criminaliteit is het van wezenlijk belang om discours in de analyse te betrekken, evenals de verschillende actoren in die discours én hun vermogen tot beïnvloeding, want elk discours is de resultante van vigerende machtsverhoudingen. Tot de actoren behoren politici, journalisten, schrijvers, (wetenschappelijke) deskundigen en andere opinievormers – bijvoorbeeld ook in een wijk of buurt. Al die actoren kunnen uiteenlopende strategieën hanteren. Drie uit cultuurhistorisch onderzoek bekende en frequent zichtbare strategieën zijn ‘reïficatie’, ‘defence by mimicry’ en ‘invention of tradition’. In de tekst zal een aantal voorbeelden van dergelijke strategieën de revue passeren. Tegelijkertijd wordt de lading van het discours bepaald door de relevantie die betrokkenen hechten aan een onderwerp en de onzekerheid die zij ten aanzien van een kwestie ervaren. Die relevantie staat in evenredige relatie tot de (omvang van de) gepercipieerde dreiging. Die onzekerheid is een functie van de ambiguïteit van de signalen die mensen opvangen. Hoe minder eenduidig de signalen, des te meer behoefte er bestaat aan duiding door derden.

Met betrekking tot zowel moslimradicalisme als het actuele wijkbeleid ervaart de publieke opinie onzekerheid. De relevantie van beide onderwerpen staat buiten kijf, in wetenschappelijk en beleidsmatig opzicht, maar ook omdat het voor een breed publiek zichtbare en voelbare kwesties zijn. Inzake moslimradicalisme is de weging van het maatschappelijke risico het vraagstuk waarover de wetenschappelijke, journalistieke en beleidsmatige discours geen eenduidige signalen afgeven. Wat het wijkbeleid betreft, draait het debat in de kern om de effectiviteit: hoe scherp hebben beleidsvormers op nationaal en lokaal niveau de relatie tussen doelen en acties in beeld? En wegen de kosten en baten van de aanpak tegen elkaar op? De meningen verschillen in hoge mate en dit debat neigt ernaar over de hoofden van de wijkbewoners heen te worden gevoerd.<sup>5</sup>

### *Twee voorbeelden*

Twee voorbeelden kunnen deze ontwikkeling illustreren. Het eerste voorbeeld betreft islamofobie en moslimradicalisme. Het politieke, bestuurlijke en beleidsmatige debat over deze thema's wordt gekenmerkt door een gebrek aan historische analyse, versnippering van kennis en een overwegend ad hoc, reactief en ongenueanceerd gevoerd debat. We lijken wel vergeten dat Nederland nauwe betrekkingen heeft gehad met het grootste islamitische land van de wereld: Nederlandsch-Indië, of Indonesië zoals het sinds 1945 heet. We lijken wel vergeten dat de onafhankelijkheidsstrijd die Indonesië tegen Nederland voerde deels in de sleutel stond van een strijd van de nieuwe islamitische

---

5 In een recent aanbestedingsdocument van het ministerie van VROM-WWI, gericht op het uitvoeren van onderzoek naar de beste manier waarop de minister van WWI wijkbewoners kan ontmoeten, wordt bijvoorbeeld impliciet geconstateerd dat tijdens eerdere bezoeken de minister vooral met ‘de gestaalde kaders’ in de wijken in contact is gekomen, niet met een representatieve vertegenwoordiging van de wijk.

natie tegen de christelijke onderdrukker. Vooral sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw hebben bestuurders, ambtenaren en wetenschappers zich beziggehouden met het 'islamitische gevaar', met orthodoxie en radicalisme onder moslims.

De tijden zijn veranderd, maar dat traditionele discours speelt nog steeds op een niet te veronachtzamen en soms angstwekkende manier door in onze huidige beeldvorming over orthodoxie van moslims en kleurt de maatschappelijke risico's die hieruit zouden kunnen voortvloeien. Het valt daarnaast op dat in bestuurlijke en politieke debatten weinig oog is voor de ontwikkelingen die zich de afgelopen decennia hebben voorgedaan in zowel de christelijke als de islamitische religieuze cultuur, of in het staatkundige en politieke bestel in Nederland en in de landen van herkomst van de Nederlanders. Bovendien hoeven we vandaag de dag niet veel kranten te lezen om te constateren dat 'de islam', 'het christendom', 'de verlichting', 'de religie', 'de democratie' als tamelijk onwrikbare, eenvoudige categorieën zijn gedefinieerd. Niettemin is elk van deze begrippen onderhevig aan een complex en voortdurend proces van historische constructie en representatie. Niet alle wijsheid hoeft uit oude boeken te komen, maar enige historische reflectie kan een bijdrage leveren aan de nuancering van toonzetting en inhoud van het huidige debat – en daarmee aan thema's als lokale en nationale veiligheid en de integratie van 850.000 moslims in Nederland.

Het tweede voorbeeld betreft de zogenaamde 'probleemwijken'. Probleemwijken worden steeds opnieuw ontdekt. Voor een deel gaat het om wijken die altijd al als 'slecht' te boek stonden, voor de oorlog, of soms zelfs al in de negentiende eeuw. Deels betreft het ook wijken die net voor of na de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd: voor een specifieke groep arbeiders, vanuit een disciplinerende beheersstrategie. Ten gevolge van ingrijpende economische en demografische veranderingen zijn die wijken nu plaatsen geworden waar stenen en mensen niet zo goed meer bij elkaar passen. Het is belangrijk om, met het oog op effectief beleid, de oorspronkelijke achtergronden van en ontwikkelingen in wijken scherp in beeld te hebben, evenals het discours over toelaatbaar en normaal gedrag dat in wijken en buurten bestaat. De vraag is hoe scherp dat beeld werkelijk is. Recent onderzoek naar buurtkenmerken en slachtofferschap (Nieuwbeerta et al. 2008: 29-30) wijst op de behoefte aan gedetailleerde informatie over kenmerken van individuen, 'crime scene' en woonbuurten, alsmede op het belang van 'verbreding van het theoretisch perspectief in studies over buurten en geweld' door aandacht te besteden aan ideeën over patronen van 'culturele transmissie' en 'interpersoonlijke interactie'. Onlangs nog constateerde Gabriel van den Brink dat processen die voor dynamiek zorgen in de wijk – ingrijpende veranderingen in de bevolkingsopbouw, intensivering van economische activiteit en kwaliteitsontwikkeling van het onroerend goed – slechts deels inzichtelijk kunnen worden gemaakt 'omdat de historische ontwikkeling van deze wijken in de regel niet goed is gedocumenteerd' (Van den Brink 2007b).

### *Veiligheid van de geschiedenis*

Een pleidooi voor meer historische reflectie in het denken over en werken aan veiligheid kan niet zonder kanttekeningen bij een belangrijke paradox. Die bestaat erin dat we ons veiligheidsbeleid vormgeven met weinig historisch besef, terwijl we aan de ‘veiligheid van de geschiedenis’, aan de gedachte dat het vroeger ongeveer net zo erg was als nu, juist een zekere rust ontnemen.

Ik doel hiermee op relativiserende woorden die politici, bestuurders, beleidsuitvoerders, praktijkmensen en zelfs ouders vaak spreken, bijvoorbeeld als het gaat om radicaal of extreem gedrag van jongeren. Hoe vaak wordt bijgeval de adolescentiepsychologie niet van stal gehaald om te beweren dat het bij een bepaalde levensfase hoort dat jongeren te veel drinken, drugs gebruiken, gevoelig zijn voor radicale ideeën, of dat vechtpartijen plaatsvinden tussen verschillende jongerengroepen? Uiteraard biedt de adolescentiepsychologie empirische kennis om dergelijk gedrag – mede – te verklaren, maar dat is niet een grond voor relativering en berusting. Tussen vroeger en nu is er in gedragsrepertoires van jongeren wel degelijk veel veranderd, net als in hun maatschappelijke omgeving, de manier waarop zij zich daarin bewegen en de positie die hun daarin wordt toebedeeld.

Een historisch perspectief, kortom, is cruciaal om inzicht te krijgen in de continuïteit én discontinuïteit van maatschappelijke processen. De autoriteit van het historische argument mag evenwel nooit aanleiding zijn om de actualiteit of ernst van een problematiek te bagatelliseren.

### **3 Veiligheid: een culturele geschiedenis**

De geschiedenis van veiligheid is nog niet geschreven. Over criminaliteit in het verleden is wel een en ander bekend. Aan het einde van de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw verschijnen – analoog aan de opkomst van de ‘praktische wetenschap der sociologie’, de sociaaldemocratie als beweging, alsook vanwege ontwikkelingen in het denken over de opkomende massacultuur, over vergelding en straf – in Nederland, België, Italië, Frankrijk, Duitsland tal van studies over de ‘crime en ville’, voortgestuwd door een al dan niet uitgesproken angst voor de (on)beheersbaarheid van de grote stad. In de decennia rond de Tweede Wereldoorlog verschijnt in Nederland een aantal belangrijke criminografische studies (Rovers 1996), maar deze onderzoekstraditie is, zoals gezegd, vandaag de dag vrijwel verdwenen. Bestuurders en beleidsmakers vragen er niet meer om. We leven in de tijd van de korte adem.

In de West-Europese landen om ons heen beleeft de geschiedenis van de criminologie sinds een jaar of tien een comeback (Beirne 1994; Garland 1994; Mucchielli 1994; Paramelle 2005; Debuyst, Digneffe, Labadie & Pires 1995 en 1998; Rock 1994; Wetzell 2000; Velle 2002; Galassi 2004), hoewel de meeste, in het hoger onderwijs gebruikte wetenschappelijke inleidingen in de criminologie (meestal van Amerikaanse oorsprong) uitblinken in a-historiciteit. Voorlopig moeten we het in Nederland heb-



ben van historici die aan de hand van politieke of juridische bronnen thematische of lokale studies hebben geschreven, dikwijls gekoppeld aan een bepaalde populatie, over specifieke vormen van rechtspleging, over de praktijk van veroordelen en straffen, over het gevangeniswezen en reclassering, of over moord en doodslag gedurende een bepaalde periode, in een bepaalde stad of wijk. Dat zijn interessante studies waar we er nog te weinig van hebben.<sup>6</sup> Ze schieten echter in tweeërlei opzicht tekort. Ten eerste gaan ze over criminaliteit of het bestrijden ervan, niet of nauwelijks over veiligheid. Zodoende bevestigen ze impliciet de negatieve connotatie van het veiligheidsbegrip die in het vorige hoofdstuk ter sprake kwam. In de tweede plaats wordt er van dergelijke studies beleidsmatig nauwelijks profijt getrokken, waarschijnlijk omdat het belang voor beleidsactiviteiten weinig herkenbaar is. Beschrijvingen van criminaliteit in het verleden worden te gemakkelijk anekdotisch opgevat.

Het gaat er mij niet alleen om te pleiten voor een systematische, historische analyse van definities van en denkbeelden over veiligheid en de contexten waarin die opgededen en betekenis kregen. Met mijn pleidooi voor een culturele geschiedenis van veiligheid probeer ik vooral ook uitdrukking te geven aan een samenhangend analytisch concept met beleidsmatige relevantie. De wijze waarop in het verleden over veiligheid is nagedacht, veiligheid als een dynamisch vraagstuk, een verlangen met vele dimensies, dat op lokaal, regionaal, landelijk of internationaal niveau steeds opnieuw invulling heeft gekregen in meer of minder conflicterende vertogen én steeds opnieuw is vormgegeven in beleid, maakt ook vandaag de dag inzichtelijk waar onze opvattingen wortelen, hoe we veiligheid blijven uitvinden, welke sociale, economische of culturele ontwikkelingen die discours beïnvloeden en waar aangrijpingspunten liggen voor werkzame interventies om veiligheid te maken.

Als een essentieel dynamisch concept sluit de 'culturele geschiedenis van veiligheid' beter aan op de hedendaagse bestuurlijke relaties tussen overheid en burger die de zogenaamde netwerksamenleving kenmerken (Baumann 2000; Castells 1996-1998; Frissen 2007a; Van den Brink 2007a; Daems & Robert 2007). De beleidsmatig relevante vraag is hoe criminaliteit doorwerkt op de veiligheidservaring, hoe de 'ordenende' in plaats van de 'wakende' overheid door middel van horizontale sturingsinstrumenten samen met burgers en professionals in publieke en private organisaties veiligheid kan helpen organiseren (Boutellier 2007a) en op welke wijze het communiceren over veiligheid (en de rol van de media daarin) van betekenis is voor burger en overheid.

---

6 Verheugend in dit licht is de recente benoeming van Pieter Spierenburg tot bijzonder hoogleraar in de historische criminologie (zie Spierenburg 2007). Buiten Nederland heeft een tijdschrift als *Crime, Histories & Sociétés/Crime, History & Societies* in de tien afleveringen tot dusverre veelbelovende studies gepresenteerd. Toch zijn beide opmerkingen die ik hierna maak onverkort van toepassing.



### *Anatomie van een niet-bestaand onderzoeksprogramma*

Waarom zou veiligheid met profijt vanuit een cultuurhistorische habitus bestudeerd kunnen en moeten worden? Een eerste argument is de systematische aandacht die de wetenschappelijke beoefening van de cultuurgeschiedenis heeft voor de positie en betekenis van feiten in relatie tot de verhalen die over de maatschappelijke werkelijkheid worden verteld. Of zoals Connie Palmen het in de sleutelroman *Lucifer* eloquent verwoordt: ‘Gebeurtenissen vinden plaats bij gratie van hun verhaalbaarheid. Het verhaal volgt niet op de feiten, maar scheidt de feiten.’<sup>7</sup> Voor cultuurhistorici is het discours principieel subject van onderzoek.

Een tweede argument is dat een culturele geschiedenis van veiligheid per definitie de factor tijd accentueert en steeds opnieuw het prisma onderzoekt waardoorheen de maatschappelijke realiteit van het moment wordt gezien en zodoende werkelijk wordt. De eminente cultuurhistoricus Willem Frijhoff formuleert die taak als volgt: ‘De historicus moet de samenleving helpen grip te krijgen op de ongeordende veelheid van indrukken, objecten, gedachten en gevoelens, die vanuit het verleden als mitrailleurvuur op ons afkomen. Daartoe ontwikkelt hij rasters, waarin slechts blijft hangen wat op dat specifieke moment collectief waardevol wordt geacht voor de gemeenschap.’ De lijnen en structuren die de historicus aanbrengt ‘worden bepaald door wat wij op een gegeven moment met de samenleving willen, zoals zoeken naar identiteit, vormen van identificatie, normen om mensen en groepen in onze samenleving op te nemen’ (Frijhoff 2007: 39).

Een derde argument is dat de cultuurgeschiedenis als wetenschappelijke discipline niet een voor zich sprekend onderwerp of terrein van onderzoek heeft. Het verandert met de betekenissen die aan cultuur worden gehecht, waarbij cultuur geen ‘ding’ of ‘product’ is, maar een dynamiek, een proces dat ontstaat in het materiële of immateriële handelen van mensen zelf (‘agency’) (Archer 1988; Leerssen 2006). In eerste instantie wordt het begrip ‘cultuur’ in normatieve zin gebruikt, vanaf de achttiende eeuw bijvoorbeeld in het elitaire vertoog van de toenemende beschaving van de (westerse) samenleving. Vanaf de negentiende eeuw krijgt ‘cultuur’ de connotatie van ‘kenmerkende eigenheid’, dikwijls gekoppeld aan de ontwikkeling en legitimering van de natiestaat (Van Sas 2005). Cultuurgrenzen worden nog opgevat als barrières. Sinds de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw is de bestudering van cultuur, onder invloed van de ‘historisering’ van de antropologie, sociologie en psychologie, gericht op de meest uiteenlopende ‘uitingsvormen’ en ‘werkplaatsen’ van cultuur (Halbwachs 1925, 1980; Geertz 1973; Assmann 1999; Poirrier 2004). Cultuur wordt tegenwoordig opgevat, zoals Willem Frijhoff het onlangs formuleerde, als ‘de daad van het handelen

7 Connie Palmen (2007), *Lucifer*, 3<sup>e</sup> druk. Amsterdam: Prometheus, p. 127. Overigens past de schrijfster dit inzicht heel precies toe in deze roman, gewijd aan de de- en reconstructie van het leven en werk van de Nederlandse componist Peter Schat (1935-2003).

en zingeven in de reële of symbolische dimensies van het bestaan' (Frijhoff 2007: 36). Cultuur is altijd in de maak, een voortdurend proces van ontmoeting, contact en uitwisseling tussen 'eigenheid' en 'andersheid'.

Het laatste argument dat hier gememoreerd moet worden, is dat een cultuurhistorische analyse laat zien dat tradities vaak minder belegen zijn dan gedacht, dat men historische gebeurtenissen dikwijls gebruikt om tradities uit te vinden (Hobsbawm & Ranger 1983; Van Henten & Houtepen 2001). 'Wat de zogenaamde cultuuroverbrenners ook denken of hopen dat ze doen,' schrijft de Britse historicus Peter Burke, 'het proces van overdracht van cultuur op een nieuwe generatie heeft altijd het karakter van een reconstructie' (Burke 2004; geciteerd door W. Breedveld in *Trouw*, 8 december 2007). Kortom, cultuurgeschiedenis maakt inzichtelijk dat de werkelijkheid is zoals we denken dat ze is – en hoe dat proces werkt. Een culturele geschiedenis concentreert zich op de tijdsdimensie van communicatieve en receptieve interacties, ontcijfert en bekritiseert de plausibiliteit van historische beeldvorming en het collectieve geheugen als het gaat over normen en waarden, culturele uitingen, politieke instituties, of maatschappelijke gedragspatronen, mentaliteiten en identiteiten.

De perceptie van veiligheid en het organiseren van veiligheid zijn niet alleen historische fenomenen op zichzelf, maar kunnen tevens worden gezien als culturele processen van betekenisgeving. Veiligheid gaat over angst, over individuele en collectieve identiteiten, over norm, normativiteit en normaliteit, over objectieve feiten en ervaringen. Goed en kwaad zijn in de kern van misdaad en straf verweven. De ontrafeling daarvan vergt een cultuurhistorische habitus die kritisch ruimte geeft aan tegendraadse, dikwijls conflicterende interpretaties uit een breed scala van wetenschappelijke disciplines en een even breed palet van onderzoeksinstrumentarium en -bronnen (zie ook Spierenburg 2007).

Ik noemde het proefschrift van Willem Nagel eerder als voorbeeld, maar kan evengoed het boek aanhalen van de later vooral als polemoloog bekend geworden jurist en criminoloog B.V.A. Röling, *Misdaad bij Shakespeare* (gepubliceerd in 1946, herdrukt en vermeerderd in 1972). Hierin vraagt Röling zich af of sociaal-wetenschappelijk onderzoek wel volstaat om 'grote waarheden' als criminaliteit, misdaad en veiligheid te leren kennen. Vervolgens pleit hij ervoor om 'zachte informatie' te betrekken bij het verdiepen van dat inzicht. Dichters en schrijvers zijn belangrijke bronnen: 'de kunstenaar kan ons doen beleven, wat de geleerde slechts kan doen bedenken' (Röling 1972).

Veel hedendaagse criminologen en 'crime watchers' lijken dit nog als 'gevaarlijke kennis' te beschouwen, zoals Marc Schuilenburg constateert in zijn inleiding bij het themanummer 'Verbeelding van misdaad en straf' van *Justitiële Verkenningen* (Schuilenburg 2005). Ten onrechte, vind ik. Veiligheid is tot in de kern een culturele notie: historisch geladen, subjectief en daarmee essentieel dynamisch. Het organiseren van veiligheid is een maatschappelijke kwestie, gebaseerd op dikwijls sterk uiteenlopende noties van 'dreiging', 'bedreigden' en de grenzen van 'bescherming', die vorm krijgen

rond politieke, sociale, etnische en culturele spanningen in de Nederlandse samenleving. De context waarin veiligheid wordt ‘gemaakt’, is per definitie een ‘gemaakte’ werkelijkheid, een ‘geconstrueerde’ en ‘ervaren’ realiteit (Maso, Andringa & Heussèrr 2004). Een cultuurhistorische benadering van veiligheid en veiligheidsbeleid ligt daarom voor de hand.

Hoe zou een cultuurgeschiedenis van veiligheid eruit kunnen zien? Een dergelijke studie is een omvangrijk, multi- en interdisciplinair project en dient – los van de gekozen periodisering, de vorm<sup>8</sup> en de keuze voor een lokale, regionale of landelijke strekking – een aantal registers tegelijk te bespelen. Er dient, ten eerste, een institutioneel en organisatorisch perspectief aan de orde te komen, waarin het stelsel van actoren en acterende organisaties in hun onderlinge samenhang aan de orde komt. Voornamelijk in het gedenkboekencircuit zijn meer of minder diepgravende voorbeelden verschenen, al reikt het perspectief hier dikwijls niet verder dan die ene organisatie. Een indrukwekkend voorbeeld (overigens allerm minst een gedenkboek) is *De geschiedenis van de Nederlandse politie*. Bijna tweehonderd jaar geschiedenis van de politie als handhavingsorgaan is hier in vier kloeke delen (en een separaat gepubliceerde samenvatting) minutieus beschreven en in context geplaatst (Fijnaut et al. 2007).

Daar ligt meteen de tweede opgave: een cultuurgeschiedenis van veiligheid moet recht doen aan de ontwikkeling van de politieke, bestuurlijke, beleidsmatige en juridische context waarin organisaties aan veiligheid hebben gewerkt en werken. Welke keuzes hebben ten grondslag gelegen aan de vorming van (elk van) die organisaties, de wijze waarop ze zijn aangestuurd en de prioriteiten die hun werkingssfeer hebben bepaald? In het verlengde hiervan is het belangrijk, ten derde, dat een geschiedenis van veiligheid ingaat op de complexe clusters van maatschappelijke feiten, beelden, veronderstellingen en verwachtingen (waaronder soms gezaghebbende wetenschappelijke theorieën) waaruit die keuzes en prioriteiten zijn voortgekomen – én op de informatie en gegevens die beschikbaar waren om die keuzes te maken.

Ten vierde moet een cultuurgeschiedenis van veiligheid niet alleen aandacht besteden aan de instituties en mensen die veiligheid hebben proberen te organiseren, maar ook en vooral aan de mensen die in een veilig land, een veilige stad, een veilige buurt leefden en leven. Welke economische, sociale, politieke, demografische, culturele ontwikkelingen hebben bijgedragen aan de opkomst van ‘veiligheid als maatschappelijke kwestie’? Het gaat hierbij enerzijds om ‘grote processen’, zoals de teloorgang van tradi-

---

8 Een cultuurgeschiedenis van veiligheid kan in mijn optiek een veelheid aan vormen hebben. Het zou bijvoorbeeld een biografische studie kunnen zijn, maar ook een analyse van beleid, inclusief de toepassing en werking daarvan, of een synthetiserende, emblematische studie al dan niet met vooropgestelde geografische inperking (analoog aan Bourke's *History of Fear*, Eco's *Storia della Bellezza* en *Storia della Bruttezza*, of de persoonlijk gekleurde, recente culturele geschiedenis van pijn door Kluveld), dan wel een studie van een specifieke bevolkingsgroep, wijk, stad of plattelandsregio.

tionele (maak)industrieën en intensieve landbouw en veeteelt, over de opkomst van de dienstensector, bijvoorbeeld, de verstedelijking, migratiepatronen, verzuiling, ontzuiling en secularisering. Anderzijds is het van belang om de ‘kleine verhalen’ eveneens in beeld te krijgen om na te kunnen gaan hoe levensverhalen, sociale relaties, gepercipieerde identiteiten (‘communication communities’), vertrouwen in en nabijheid van overheid, politie en recht, het beeld van de straat samenhangen in de beleving van angst, dreiging en veiligheid. Verder is het nodig inzicht te krijgen in de betekenissen die aan veiligheid zijn toegekend. Welke definities van, visies op en ideeën over veiligheid krijgen op welk moment en in welke context betekenis? In welk opzicht verschillen die visies en ideeën tussen verschillende etnische, culturele, ideologische, religieuze, sociaal-economische of generationele gemeenschappen binnen de Nederlandse samenleving? Welke relaties leggen die visies tussen veiligheid en het democratische bestel, de rechtsstaat en de sociale politiek op lokaal en landelijk niveau?

Het is duidelijk dat de culturele geschiedenis van veiligheid een veel breder en meer divers palet van informatiebronnen vergt dan in criminologische of veiligheidkundige literatuur doorgaans wordt gebruikt. Lokale, regionale en landelijke surveys en statistische gegevensverzamelingen zijn van groot belang, maar hebben een relatief beperkte reikwijdte naar het verleden.<sup>9</sup> Daarnaast zijn kranten (systematische ‘*content analysis*’ van media als kranten, televisie, radio en discussierubrieken op internet is een belangrijk instrument om discours te reconstrueren), stadsbeschrijvingen en -gidsen, reisbeschrijvingen, fotoreportages, films, de programmering van actualiteitenrubrieken op televisie, libretto’s en liedteksten, romans, columns, of zogenaamde ‘egodocumenten’ belangrijke bronnen. Eeuwenlang tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw kent Nederland – en ook in andere landen werd dit genre beoefend, zoals Orhan Pamuk bijvoorbeeld laat zien in zijn documentaire roman uit 2005 *Istanbul. Herinneringen en de stad* – de ‘stadsschrijver’ die vertolkt wat er in zijn stad omgaat en wat burgers (in zijn optiek althans) bezighoudt.<sup>10</sup> Reisbeschrijvingen, dagboeken en brieven – zowel van Nederlanders die elders vertoefden, als van buitenlanders die Nederlandse steden en dorpen bezochten – zijn vaak een buitengewoon rijke bron voor beeldvorming over onveiligheid en angst, evenals beschrijvingen van feesten en culturele manifestaties. Vanaf het ontstaan van de fotografie, halverwege de negentiende eeuw, zijn de stad en het platteland verbeeld, met een opvallende voorkeur voor achterbuurten, armoede, het ‘harde leven’. Liedteksten in allerlei muzikale genres bevatten vaak verwijzingen

9 Voor de negentiende eeuw is statistisch materiaal beschikbaar. De nieuwe wetenschap van de statistiek neemt medio negentiende eeuw een hoge vlucht, juist in verband met destijds vigerende sociaal-politieke en sociaal-medische debatten over verloederding van zeden en groeiende criminaliteit in grotestadswijken. Zie bijvoorbeeld: Methorst 1902; Klep & Stamhuis 2002; Stamhuis 1989.

10 Volkschroniqueur Jan Mens, bijvoorbeeld, was in de jaren zestig de best verkopende schrijver van Nederland. Wie zat niet aan de buis gekluisterd als Simon Carmiggelt zijn ‘Kronkels’ voorlas. En Henri Knap ontleende aan zijn stadsschrijverschap (‘Amsterdams dagboek’, in *Het Parool*) nog een ‘afterlife’ als bekende verschijning in spelletjesprogramma’s op televisie.

naar misdaad, straf, dreigingen, de behoefte aan geborgenheid en contact. En ook in romans is veiligheid een topos sinds het einde van de negentiende eeuw.

Deze reeks bronnen, die moeiteloos uitgebreid kan worden, is tegenwoordig nog steeds beschikbaar. Zulke bronnen worden natuurlijk ook altijd nog geproduceerd. In essentie gaat het hier om longitudinaal bruikbare bronnen. Het criminaliteits- en veiligheidsonderzoek maakt er niet of nauwelijks gebruik van. Dat is een gemis, want aandacht voor de overeenkomsten en wederzijdse invloeden tussen (gewelddadig) radicalisme en kunst, bijvoorbeeld, kan een interessante bijdrage leveren aan inzicht in de behoefte van met name jongeren aan zelfexpressie en daarmee aan de gevoeligheid voor radicalisering van sommige jongeren (De Graaff 2007).<sup>11</sup> Voor de culturele geschiedenis van veiligheid is het gebruik van veel en diverse kwantitatieve én kwalitatieve bronnen onontbeerlijk. Misschien zijn deze bronnen weinig ‘hard’ en ‘betrouwbaar’, ‘interpretatief’ en ‘subjectief’, maar hoe ‘hard’ en ‘objectief’ is veiligheid?

### *Nut en noodzaak*

Wat is het bestuurlijke en beleidsmatige nut van een culturele geschiedenis van veiligheid? Kort samengevat: het toepassen van een systematisch, kritisch historisch perspectief waarschuwt voor de al te menselijke neiging om causale veronderstellingen of verbanden te leggen tussen zaken en gebeurtenissen die alleen ruimtelijk en tijdelijk in elkaars buurt liggen. Daarnaast biedt het inzicht in de dynamische cumulatie van risicofactoren die van invloed zijn op de mate van veiligheid en ervaren veiligheid. Ten slotte draagt het bij aan het blootleggen van een aantal persistente ‘-ismen’ in het denken over en de praktijk van het werken aan veiligheid.

Veel criminologisch onderzoek, alsook de beleidsmatige toepassing daarvan, kampt met de volgende beeldmisvormende processen:<sup>12</sup>

- *Chronocentrisme*: het roerige *heden* trekt alle aandacht naar zich toe, in het bijzonder de dingen die als anders (discontinu) worden ervaren dan vroeger (Tonry 2004).
- *Etnocentrisme* en *parochialisme*: het *hier* trekt alle aandacht naar zich toe, specifieke etnische uitgangspunten of locaties krijgen meer nadruk in het onderzoek dan andere, met als gevolg dat ofwel gerichte observaties zonder al te veel kritiek geldig worden verklaard voor andere volken, naties of locaties, ofwel blinde vlekken ontstaan voor ontwikkelingen elders (Albrecht 2001).
- *Exceptionalisme*: het *bijzondere* van een specifieke locatie, regio of een land krijgt nadruk, terwijl de norm of normaliteit die het bijzondere bijzonder maakt, meestal niet is geëxpliciteerd (Sparks 2001).

---

11 Interessante voorbeelden biedt het in 2007 opgerichte tijdschrift *Journal for the Study of Radicalism*, een uitgave van Michigan State University Press die tweemaal per jaar verschijnt.

12 Ik ben me uiteraard bewust dat deze -ismen in slecht Nederlands, of liever: in anglicismen zijn verwoord.

- *Catastrophisme* en *impossibilisme*: de *pessimistische diagnose van het heden* ligt ten grondslag aan alarmerende scenario's voor de toekomst. Hierdoor ontstaat een zichzelf in stand houdend ongelooft in de mogelijkheden voor realistische aanpassingen of interventies, dat in zijn extreme vorm kan leiden tot een houding van 'er is geen alternatief, dus het moet maar zo' (O'Malley 2000; Matthews 1987).

Deze -ismen hebben te maken met tijd en plaats: het 'hier en nu' krijgt hoger accent dan het 'daar en toen'. Deze bias in onderzoek en beleidsvorming belemmert genuanceerde beeldvorming over criminologische fenomenen, maatschappelijke risico's en gepercipieerde onveiligheid (Daems 2006).

Dat geldt eveneens voor een ander persistent -isme dat sinds het wereldwijde succes van Samuel P. Huntingtons boek *The clash of civilizations and the remaking of world order* uit 1996 niet meer weg te denken is uit debatten over de islam en het Westen (Huntington 1996; voor een kritische analyse: Sen 2006). Het heeft minder met tijd en plaats te maken, dan met een exclusieve focus op het denken in overkoepelende categorieën, zoals 'beschaving', 'religie', 'cultuur'. Ik doel hier op:

- *Singularisme*: een persoon of groep personen krijgt een bepaalde, *enkelvoudig gedefinieerde en overwegende collectieve identiteit* toebedeeld en deze collectieve identiteit functioneert als een *toto pro pars* bij het beschrijven en analyseren van sociale en culturele spanningen of conflicten. Hierdoor krijgt noch de intrinsieke diversiteit van een 'beschaving', 'cultuur', of 'religie', noch de pluriformiteit van individuele, identiteitsbepalende bindingen accent.

Dit -isme is in de beeldvorming over criminaliteit en veiligheid een relevante factor sinds we er – terecht – niet meer voor terugdeinzen om etniciteit en cultuur expliciet in verband te brengen met de prevalentie van criminele fenomenen (Blom et al. 2005; Jennissen & Blom 2007). In reactie op de 'verongelijkheid' die de Nederlandse multiculturele, tolerante samenleving kenmerkte na '9/11' en de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh – prachtig geportretteerd door Ian Buruma in zijn boek *Murder in Amsterdam* (Buruma 2006) – heeft het echter maatschappelijk momentum gekregen. Het plaatst een concept én fenomeen als 'identiteit' scherp uitgelicht op de bühne van het integratiediscours. Daar is niets mis mee, integendeel: het brengt in het publieke debat tot uitdrukking welke verwachtingen ten grondslag liggen aan integratie en integratiebeleid en het benadrukt de symbolische en persoonlijke waarde die 'identiteit' ontleent aan het behoren tot een groep, een land, een culturele traditie. De keerzijde – duidelijk zichtbaar in het palet van reacties op het rapport *Identificatie met Nederland* (WRR 2007) – is dat singularisme het dynamische, tijd- en ruimtegerelateerde, pluriforme karakter van individuele én collectieve 'identiteiten' niet erkent als realiteit, maar daar een geconstrueerde, niet empirisch en cultuurhistorisch te beargumenteren realiteit, een 'invented tradition' van ogenschijnlijk eenduidige 'eenheden' voor in de plaats stelt. Het debat over de participatie en integratie van moslims, bijvoorbeeld, staat nu onmiskenbaar in de sleutel van 'wij versus zij' en een ongerede angst voor *de*

islam, *de moslim én* – mutatis mutandis – die quasi-tolerante, quasi-toegankelijke, moeilijk bereikbare Nederlander en zijn georganiseerde, regelrijke land.

Het heeft er alle schijn van dat de toenemende complexiteit van de relatie tussen burger en overheid in het veiligheidsdomein (Castells 1996-1998; Boutellier 2003; Buruma 2005b), een fenomeen dat Boutellier onlangs in de term ‘nodale orde’ vatte (Boutellier 2007a) paradoxaal genoeg de bestuurlijke en beleidsvormende praktijk gaat dwingen zich te concentreren op onderzoek van langere adem dat verbanden legt en verklaringsgronden zoekt (Uricchio 2007; Bauman 2000). Het consequent toepassen van een langetermijnperspectief en systematische historische reflectie maakt veiligheid – op welk terrein dan ook – inzichtelijk als een dynamisch historisch en cultureel construct waaraan voortdurend veranderende betekenissen zijn toegeschreven en wisselende verwachtingen ontleend. Bovendien ontzenuwt dit type onderzoek de voor-noemde mythes en -ismen, omdat het de culturele repertoires (gedrag, taal, perceptie, enzovoort) identificeert op grond waarvan die mythes en -ismen in de praktijk betekenis krijgen. Beleidsvormers kunnen zich hierdoor scherper oriënteren op het heden en de nabije toekomst. Voorts maakt het diverse continue en discontinue maatschappelijke processen kenbaar die ten grondslag liggen aan, bijvoorbeeld, risicoperceptie, collectieve angst en de ontwikkeling van de ‘civil society’ in relatie tot het zelfbeeld van het individu. Interessant neveneffect is ten slotte ook dat inzicht ontstaat in de mechanismen achter het vermogen van een samenleving om op den duur problemen te absorberen, zodat beleidsvorming meer met beredeneerd vertrouwen plaatsvindt dan op het ogenblik in Nederland aan de orde is.

Meer concreet legt zo’n aanpak haarfijn bloot op grond van welke premissen, theorieën, overtuigingen, misvattingen, plannen of spontane inzichten analyses van bepaalde dreigingen of risico’s zijn gemaakt – en hoe persistent die uitgangspunten kunnen zijn, of ze nu succesvol waren of niet. Kortom, een culturele geschiedenis van veiligheid laat de werking van mechanismen zien, de context waarin die werkzaam zijn en biedt met behulp van divers bronmateriaal verklaringen waarom dat zo is.<sup>13</sup>

De professionals die steden veilig en leefbaar moeten houden, hebben er trouwens ook wat aan. Een historische methode van onderzoek, die nadruk legt op het verbinden van narratieven: grote en kleine verhalen, maakt zonneklaar hoe belangrijk de kennis, ervaring en inzichten van professionals zijn, in het bijzonder hun ‘tacit knowledge’. Die is niet altijd in cijfers uit te drukken, maar bestaat uit verhalen. Bovendien biedt een geschiedenis van veiligheid de achtergrond en argumentatie om bestuur, beleid en uitvoerende collega’s systematisch en voortdurend te bevragen op de urgentie of de

---

13 Interessant is de relatie die kan worden gelegd tussen dit type ‘zacht’ en ‘kwalitatief’ onderzoek en bron-gebruik enerzijds en het concept van ‘realistic evaluation’ dat door Ray Pawson is ontwikkeld en in toenemende mate wordt toegepast bij het evalueren van projecten en programma’s gericht op criminaliteitsbestrijding en het bevorderen van integratie en sociale cohesie (Pawson 2006; Pawson & Tilley 1997).



noodzaak van een ‘vernieuwing’. Dit type onderzoek richt de aandacht op het verband tussen oude en nieuwe plannen of waarom dat verband er soms niet is. En het maakt inzichtelijk welke invloed de ontstaansgeschiedenis van een bepaald besluit heeft op dat besluit zelf.

#### 4 Islamofobie en moslimradicalisme

Het vorige hoofdstuk verkent de ambitie om met een culturele geschiedenis van veiligheid een zinvolle bijdrage te leveren aan inzicht in de samenhang tussen veiligheidsconcepten, onveiligheidsproblemen en veiligheidsbeleid. Het vervolg van dit artikel is gewijd aan een eerste voorzichtige poging om dat perspectief toe te passen.

Nederland is op het ogenblik geïmpreocupeerd met drie, onderling samenhangende (on)veiligheidsproblemen met betrekking tot radicalisering van moslims. Er is, ten eerste, sprake van een toenemende zorg over militante, soms extremistische vormen van islamitisch radicalisme. Naar omvang en intensiteit is dit probleem nog relatief beperkt, zijn er signalen dat omvang en intensiteit niet groeien (AIVD 2007), maar niettemin gaat er aanzienlijke dreiging van uit (Ministerie van Justitie 2005a, 2005b; AIVD 2004a, 2004b, 2006). De bedreiging van de democratische rechtsstaat wordt als zodanig sterk ervaren dat in het strafrecht en de toepassing daarvan een beweging op gang is gekomen van repressieve naar preventieve interventies. Rechtsgeleerden wijzen op het belangrijke neveneffect dat burgerlijke vrijheden onder druk komen te staan en de indruk ontstaat dat de rechtsstaat bepaalde groepen niet beschermt, maar veeleer criminaliseert (De Roos 2007; Borgers 2007; Böhler 2004; Buruma 2005a; vgl. Vermaat 2003).

In de tweede plaats hebben we te maken met een verhoogd risico op polarisatie tussen bevolkingsgroepen, of liever: tussen religieuze identiteiten.<sup>14</sup> Moslims en niet-moslims zijn tegen elkaar gekant en in het bijzonder onder jongeren heeft dit proces van polarisatie scherpe randen. Hoewel onderzoek in Amsterdam liet zien dat in de moslimgemeenschap orthodoxie en radicalisme geen significante correlatie hebben (Slootman & Tillie 2006), boezemt de zichtbaarheid van orthodoxe moslims in brede kring angst in. Volgens de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst is er onder een kleine groep ‘neo-radicalen’ binnen de orthodoxe moslimgemeenschap een neiging waarneembaar naar maatschappelijk isolement en het doelbewust nastreven van een ‘parallele samenleving’ (AIVD 2007). Een vorm van passieve polarisatie die evenals militanter uitingsvormen een wissel trekt op de kwaliteit van de samenleving.

---

14 Voor een gedetailleerde beschrijving van de complexe ontwikkeling van religieuze identiteiten in Nederland, onder jongeren van Marokkaanse en Turkse afkomst in het bijzonder, zie WRR 2006b en Entzinger & Dourleijn 2008. Een mooie antropologische casusstudie, gericht op gelovige jonge moslims van Marokkaanse origine in Gouda, biedt Koning 2008.



Het derde (on)veiligheidsprobleem betreft een tamelijk diep gewortelde islamofobie die zich de afgelopen jaren allengs luider heeft gemanifesteerd en een politiek platform heeft verworven (EUMC 2002; ECRI 2008). Islamofobie is een discours, gekenmerkt door overreactie op vooroordelen of reële tegenstellingen tussen religieuze culturen bij een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking (Bovenkerk 2006). Worden begin jaren zeventig niet-westerse nieuwkomers nog met welwillende nieuwsgierigheid benaderd, op het ogenblik is die houding in vervreemding en een praktijk van niet-ontmoeten verkeerd. Eind 2006 vindt 71% van de bevolking dat er te veel 'buitenlanders' zijn die zich niet aan Nederlandse verworvenheden, gebruiken en gewoonten aanpassen (Bovenkerk et al. 1985; Lampert 2007). De Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling constateert in 2005 dat het aantal wederzijdse contacten tussen 'allochtonen en autochtonen' niet toeneemt en dat de concentratie van niet-westerse allochtonen in de stedelijke achterstandswijken groeit (RMO 2005). In de waarneming van de European Commission against Racism and Intolerance, een orgaan van de Raad van Europa, is de polarisatie tussen moslims en niet-moslims in Nederland sinds 2000 toegenomen (ECRI 2008). Het maatschappelijke risico van islamofobie is driedelig: de versterking en uitlijning van afkeer en agressie, de frustratie van het proces van aanpassing en integratie, en de quasi-legitimering van polariserend gedrag gericht tegen moslims.

Deze (on)veiligheidsproblemen zijn alleszins serieus te nemen, in het bijzonder in hun onderlinge samenhang. Een precieze waardering van de dreiging die ervan uitgaat en een wissel trekt op veiligheid en leefbaarheid is lastig. Dat heeft te maken met de chronocentristische, etnocentristische, catastrophistische en singularistische bias die het debat kenmerkt.

### *Hier en nu*

Mensen schatten risico's op grond van beeldvorming en dat is niet irrationeel, maar volgt de logica van het gevoel. Daar ergens huist ook de angst. Nederlanders zijn bang geworden voor moslims en hun organisaties, voelen zich onveilig bij culturele waarden die anders zijn. Die angst is – ook als het om de islam en moslims gaat – een historisch gegeven. Vroeger had die angst meer te maken met religie dan tot voor kort, maar dat is nu in hoog tempo veranderd. Dat opinieonderzoek nuance in de beeldvorming over de islam en moslims miskent en dat het daarom erger lijkt dan het is (Carabain 2007), doet daar niet aan af. In onderzoek en op krantenpagina's ligt het accent dikwijls op het 'keukentafelracisme' in de volksbuurten. Daar kruimelen de xenofobe vooroordelen op allang verschoten plastic tafellakens. Verstandige mensen zijn genuanceerder, lezen we dan. Ik betwijfel dat laatste, zeker als ik partijloze politici beluister. Het leidt daarnaast geen enkele twijfel dat er vele vooroordelen over Nederland en Nederlanders leven onder moslims. Vooroordelen zijn immers nooit van één kant, maar wortelen in wederzijds onbekende collectieve humeuren. Ze brengen waardeconflicten tot uit-

drukking: spanning tussen wederzijdse beelden en een praktijk van niet-ontmoeten. Eigenlijk is dat een goed uitgangspunt. Laten we maar weer eens uit volle borst met vooroordelen leren leven. Dat helpt tenminste om elkaar te zien (Moors 2007b; zie ook: Frissen 2007b). En we hebben er al eeuwenlang ervaring mee (Pleij 2005). Voorwaarde is dat we erkennen dat die waardeconflicten er zijn en niet verdwijnen. De laatste jaren valt echter te constateren dat lokale en nationale politici verkondigen waardeconflicten in de Nederlandse samenleving niet meer te willen accepteren. Ze lijken integratie te beschouwen als het antibioticum dat die waardeconflicten oplost. Vergeefse moeite. En wat meer is: door zich zo op te stellen in hun gemeenten en in het parlement dragen die politici – zo blijkt uit onderzoek – er juist aan bij dat vooroordelen tot polarisatie en antipathie leiden omdat mensen zich nu eenmaal veilig voelen bij wat ze kennen en ernaar neigen zich af te keren van wat onbekend is (Bovenkerk 2006; Hagendoorn & Sniderman 2004; Sniderman & Hagendoorn 2006).

In het rapport *Radicale dawa in verandering. De opkomst van islamitisch neoradicalisme in Nederland* (AIVD 2007) beschrijft de AIVD een actuele beweging binnen het salafisme (een dominante stroming binnen de orthodoxe islam die zich beroept op het historische, zuivere erfgoed van de echte islam) weg van militante geloofsinterpretaties (jihadisme) en geweld, ten gunste van meer pragmatisme (zie ook Boender 2007). Buitenlandse invloeden lijken minder te worden, terwijl er meer debat ontstaat tussen orthodoxe moslims onderling. Het gevaar in deze beweging schuilt volgens de AIVD in de neiging tot maatschappelijk isolement van een groep mensen die, naar eigen zeggen, om en nabij een half procent van de orthodox georiënteerde moslims omvat. Een 'Staphorster variant' van de islam, noemt Bob de Graaff het in *NRC Handelsblad* (12 oktober 2007).

Het rapport plaatst gebrekkig beargumenteerde vraagtekens bij de intrinsieke oprechtheid van die 'neoradicalen'. Deze groep orthodoxe moslims schaart men zonder veel toelichting onder de noemer 'radicalisme' en maakt er zodoende vijanden van: een voorbeeld van singularistische bias in het gehanteerde interpretatiekader. Terwijl het rapport nu juist was bedoeld om 'overtrokken reacties' en overdreven beeldvorming over moslimradicalisme tegen te gaan. Dat doel mist de AIVD. Het rapport draagt niet bij aan het nuanceren van islamofobe opvattingen. Het polariseert door de anti-integratieve neiging van die 'neoradicalen' neer te zetten als een ondermijning van en daarmee een risico voor de Nederlandse multiculturele samenleving. Die andere pool – (islamofobe) attitudes in de Nederlandse multiculturele samenleving – wordt echter niet in de afweging van dat risico meegenomen. Natuurlijk dient de overheid te waken over en te investeren in versterking van sociale relaties tussen bevolkingsgroepen. En als mensen zich aan de Nederlandse samenleving onttrekken, kan dat problematisch

zijn.<sup>15</sup> Daar ligt vooral een taak voor gemeenten en hun samenwerkingspartners (zie bijvoorbeeld de recente nota *Amsterdam tegen radicalisering* (15 november 2007) die niet alleen een helder onderscheid aanbrengt tussen polarisatie, radicalisering en radicalisme, maar daar tevens beleidsmatige consequenties aan verbindt met betrekking tot de taakstelling van de gemeente). Maar als de AIVD zich gaat bezighouden met mogelijk anti-integratief gedrag van een kleine groep principieel niet-gewelddadige moslims, stelt De Graaff terecht in *NRC Handelsblad*, dan riekt het naar een taakopvatting als gedachtepolitie.

### *Daar en toen*

Het AIVD-rapport past naadloos in het huidige debat over moslimradicalisme. Dat debat staat onmiskenbaar in de sleutel van ‘wij versus zij’. Hoe oud die traditie is, wordt zelden gememoreerd. Het voert te ver om die eeuwenlange geschiedenis hier uit de doeken te doen. Daar zijn vanaf de jaren dertig boeiende jongensboeken over verschenen (vaak van rooms-katholieke signatuur) vol kruisridders en kromzwaarden. Maar ook in wetenschappelijk opzicht is deze geschiedenis goed gedocumenteerd. Laten we vaststellen dat we hiervoor meer dan duizend jaar terug kunnen gaan.

Belangrijker is het om te wijzen op een aantal -ismen in die lange geschiedenis waarin Europa het Nabije en Midden-Oosten domineert en de Oriënt simpelweg definieert als ‘anders’ dan het Westen. Dit diepgewortelde paradigma – in detail geanalyseerd door Edward Saïd in zijn oorspronkelijk in 1978 verschenen boek *Orientalism* (Saïd 2004) – beïnvloedt tot op de dag van vandaag de beeldvorming over het ‘Oosten’ (Veer 1995; Rietbergen 2007). Met name religie: de tegenstelling tussen christendom en islam, krijgt reliëf (Hond 2008). De islam is op zijn best een minderwaardige godsdienst, als het al als een godsdienst moet worden gezien. Lange tijd geldt het oud-kerkelijke dogma dat de islam een geperverteerde ketterij is, afgesplitst van het christendom. Later domineert de opvatting dat, anders dan in het christendom, het geloof in de islam niet centraal staat, maar de praxis. De bekende Nederlandse islamoloog Christiaan Snouck Hurgronje – die met een politieke agenda op kosten van de Nederlandse regering door de Oriënt reist en zich en passant tot de islam bekeert – is, uit hoofde van zijn functie als regeringsadviseur in islamitische aangelegenheden, sinds het einde van de negentiende eeuw een van de meest gezaghebbende dragers van

---

15 De angst voor het streven naar isolement en afzijdigheid van de Nederlandse samenleving (het discours van de ‘parallele samenlevingen’) onder moslims heeft geen pendant in bijvoorbeeld de beslotenheid van de Chinese gemeenschap, een van de oudste migrantengroepen in Nederland, waarvan de integratie tot ver in de twintigste eeuw onmiskenbaar achterbleef. Mede om deze reden liet de regering sociologisch onderzoek verrichten (Vogels, Geense & Martens 1999). Enkele jaren eerder had een belangenorganisatie van Chinezen in Nederland (Lefcon) een vergelijkbaar initiatief genomen (Butter, Orendi & Schaap 1994). Zie voorts Meeuwse 2000; Wubben 1986.

het oriëntalistische ideeëngoed,<sup>16</sup> in het bijzonder van de opvatting dat de islam een gevaarlijke godsdienstige praxis is.

Deze opvatting is een voorbeeld van hoe negentiende-eeuwse beleidsmatige uitgangspunten doorleven die in een koloniale context zijn ontstaan en gegrondvest in hedendaagse discussies. De interpretatie van de islam als praxis ligt namelijk aan de basis van het feit dat imams en andere geestelijke bedienaren in Nederland, ondanks een uitspraak van de Hoge Raad in 1994, in de praktijk van het arbeidsrecht nog steeds niet dezelfde positie innemen. Die uitspraak stelde overigens wel vast dat imams, net als hun christelijke, joodse, hindoëistische of humanistische collega's, bedienaren zijn van een geestelijk ambt. Die gelijkstelling impliceert tevens de erkenning dat de islam op één lijn staat met andere godsdiensten en levensbeschouwingen. Volgt de Nederlandse overheid al sinds jaar en dag de gedragsregel uiterste terughoudendheid in acht te nemen als het gaat om inmenging in specifiek religieuze aangelegenheden, met betrekking tot het functioneren van imams is die terughoudendheid niet evident (Shadid & Koningsveld 1999; Boender 2000 en 2007). Getuige de slepende discussies over Nederlandse imamopleidingen en het streven Nederlands opgeleide imams dienstbaar te maken aan het emancipatie- en integratiebeleid (zie ook Ministerie van VROM 2007). Nu zit daar misschien wel wat in, maar bij dominees of pastores zou de overheid er niet over peinzen. In het licht van de discussie over scheiding tussen kerk en staat heeft de islam kennelijk een uitzonderlijke positie toebedeeld gekregen.

Het is duidelijk dat de opvattingen van Snouck Hurgronje met betrekking tot de islam als godsdienst niet alleen doorklinken tot op de dag van vandaag, maar ook dat die opvattingen zijn ontstaan tijdens en invloed hebben ondergaan van de koloniale relatie die Nederland destijds met Nederlands-Indië onderhield (Waardenburg 1961; Hond 2008). Ondanks het feit dat dit tijdperk ver achter ons ligt en moslims intussen als burgers met gelijke rechten in Nederland wonen, doen honderd jaar oude stereotypen zich nog steeds gelden in actuele discussies. Vanuit een historisch perspectief is dat niet verwonderlijk (Vanvugt 1988). Het vijandbeeld van de islam wordt, vooral vanaf het midden van de negentiende eeuw, heel zorgvuldig opgebouwd om het Nederlandse koloniale beleid te legitimeren. Later, tijdens de Atjeh-oorlogen, is het Snouck Hurgronje in hoogsteigen persoon die de opstand kenschetst als islamitisch geïnspireerd verzet, de overheid adviseert tot militair ingrijpen om daarna de vrede met een slimme welvaarts-politiek te bevestigen. Nog later, toen Indië was verloren en Nederland alle zeilen moest bijzetten tegen de vrijheidsstrijd van Indonesië, wordt *de* islam als een agressieve verzetsbeweging geïdeologiseerd.

---

16 Gezien het statuut van Snouck Hurgronje in het negentiende-eeuwse koloniale beleid van Nederland is het verwonderlijk dat er geen recente, volwaardige biografie bestaat (Koningsveld 1982, 1985, 1988). Een biografische studie waarin leven, werk, denkbeelden en maatschappelijke invloed van Snouck Hurgronje samenhangend wordt beschreven zou, vanuit het concept van een culturele geschiedenis van veiligheid, een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het hedendaagse discours over de islam in Nederland.

De islam is een voedingsbodem voor agressie, fanatisme, separatisme. Veel ruimte voor differentiatie en nuance is er niet. Dergelijke beelden zijn zestig jaar later allerminst bestorven. Ook dezer dagen, misschien nog wel duidelijker dan een decennium geleden, is er in het dominante discours sprake van een hernieuwde oriëntalisering: we hebben het over *de islam* als we het over heel veel verschillende landen met een moslimcultuur hebben. Die re-oriëntalisering komt tot uitdrukking in een overreligieusering van moslimsamenlevingen en -culturen. Terwijl de kaart van de islam juist in West-Europa en in Nederland in het bijzonder een opmerkelijke pluriformiteit kent (WRR 2006a). Soms gaat het zelfs zover dat van ‘ont-etnisering’ gesproken kan worden: in de publieke opinie is het moslim-zijn een etiket geworden – iemand is geen Nederlander van Marokkaanse afkomst met een islamitische religieuze identiteit, maar een moslim. En daarmee toch anders!

Vergelijkbare processen van etikettering, gepaard aan monolitische beeldvorming, zijn van beide kanten aan de orde. Ook de Indonesische vrijheidsstrijders hebben christelijke duiveltjes in het vizier gehad (Aspinall 2007). Gedurende de dekolonisatie van het Nabije en Midden-Oosten ontstaan in al die verschillende landen (elkaar soms beconcurrerende) islamitische organisaties. Die zetten zich af tegen hun respectievelijke koloniale overheersers en bouwen aan hun nationale identiteiten. Antichristelijke vertogen in soorten en maten komen van pas in de strijd tegen ‘het Westen’. Vooral aan het einde van jaren zestig en het begin van de jaren zeventig ontstaan uit die organisaties van vrijheidsstrijders de bewegingen die we in het Westen gaan aanduiden met de verzamelterm ‘islamitisch fundamentalisme’, uiteenlopende stromingen in politiek en religieus opzicht die onderling belangrijke verschillen in omvang, leer, functies en doelstellingen vertonen (Peters 1979; Boland 1971; Pijper 1977).

De opkomst en bloei van deze bewegingen kadert in een bredere ontwikkeling – niet specifiek verbonden met de islam of islamitische landen – die sinds een jaar of tien aangeduid wordt met de term ‘occidentalisme’. Kort samengevat gaat het hier om een kluwen van ideeën die een diep gevoelde afkeer van de verworvenheden van het Westen gemeen hebben. In de definitie die Buruma en Margalit hanteren in hun boek *Occidentalism* gaat het over: ‘hostility to the city, with its image of rootless, arrogant, greedy, decadent, frivolous cosmopolitanism; to the mind of the west, manifested in science and reason; to the settled bourgeois, whose existence is the antithesis of the self-sacrificing hero; and to the infidel, who must be crushed to make way for a world of pure faith’ (Buruma & Margalit 2004). Ook de geschiedenis van het occidentalisme gaat eeuwen terug: van de Contrareformatie in de zestiende eeuw, via de contraverlichting in Europa, Panslavistische bewegingen in voormalig Rusland, variëteiten van fascisme en nationaal-socialisme in Europa, of het Verre Oosten, een breed spectrum van antikapitalistische en antiglobalistische stromingen, naar religieus extremisme met christelijke, islamitische, of andere oorsprongen (Stern 1965).

Bij hedendaagse varianten van ‘islamitisch occidentalisme’ is een aantal interessante kanttekeningen te plaatsen. Allereerst gaat het hier in essentie om een westers fenomeen.

meen: de afkeer van het Westen ontstond in het Westen of, zoals in het bekende geval van het Japanse fascisme tijdens de Tweede Wereldoorlog, in directe oppositie tot het Westen (vgl. Bonnett 2004). In de tweede plaats hebben we te maken met een vorm van ‘defence by mimicry’. Geen enkele occidentalist, zelfs niet de meest fervente heilige strijder van Allah, kan helemaal vrij zijn van het Westen. Islamistische radicalen en terroristen vinden onderdak en soms ondersteuning en aanmoediging bij seculiere regimes in Syrië, Egypte, Irak – regimes die in hun ogen hun religieuze waarden hebben verkwanseld. Wat hun terrorisme dodelijk maakt, is niet de religieuze haat gebaseerd op oude islamitische teksten, maar het samengaan van religieus fanatisme en moderne ideologie, van onverdraagzaamheid en moderne technologie.

De vooroordelen die ‘islamitische occidentalisten’ er tegenover het Westen op na houden, kunnen op zichzelf geen kwaad. Maar het mechanisme – zoals dat in het oriëntalisme eveneens werkzaam is – waarbij in de beeldvorming over het Westen mensen van hun menselijkheid worden ontdaan, is wel kwaadaardig. Krijgt het idee dat andere mensen minderwaardig zijn omdat ze niet van de ‘in-group’ zijn revolutionaire kracht, dan vallen er doden.

In het verlengde van die ‘defence by mimicry’ speelt, ten derde, een ander mechanisme: dat van ‘invention of tradition’. Oeroud geachte tradities zijn vaak (relatief recente) cultuurproducten, uitgevonden om nieuwe waarden te legitimeren (Hobsbawm & Ranger 1983; Van Henten & Houtepen 2001). Dat geldt bijvoorbeeld voor religieuze cohesie in de wereldwijde moslimgemeenschap, een fenomeen dat in werkelijkheid niet bestaat of heeft bestaan, maar in islamistische kringen niettemin een belangrijk leerstuk vormt. Hoezeer Osama Bin Laden zelfopoffering en martelaarschap ook cultiveert, het betreft hier geen specifieke islamitische traditie, zeker niet onder Soennitische moslims. Christelijk martelaarschap is eeuwen ouder. Evenmin is het hoofddoekje een islamitische vinding. Het was een gebruikelijke dracht met religieuze signatuur in het Byzantijnse rijk. De eerste afbeeldingen dateren van de eerste eeuw, ruim vijf eeuwen voor de geboorte van de Profeet. Occidentalisten eigenen zich deze tradities toe en dan worden het symbolen (Ayoob 2004). Voor oriëntalisten zijn het de stenen des aanstoots. In beider geval brengt de ‘*invention of tradition*’ politiek en macht in het domein van culturele epifenomenen (Briggs 1996). Ten slotte is het zinvol te onderstrepen dat binnen het ‘islamitisch occidentalisme’ een duidelijk onderscheid bestaat tussen radicalen en orthodoxen. ‘For political Islamists,’ zo vatten Buruma en Margalit dat verschil samen, ‘the West is the main enemy, because it supports oppressive “idolatrous” regimes, and stands in the way of creating Islamic states. Puritans hate the Western way of life, because it offends their moral sensibilities, especially when it comes to the treatment of women’ (Buruma & Margalit 2004).

### *Somber scenario*

In de manier waarop het debat over moslimradicalisme in Nederland wordt gevoerd, is het hier en nu te dominant aanwezig en dikwijls van inhoudelijke nuance ont-

daan. Er wordt in te eenduidige categorieën gedacht en geoordeeld. Spanningen in het Midden-Oosten maken dat de zichtbaarheid van orthodoxe moslims de Nederlander zorgen baart. Nu is het een feit dat het aandeel moslims in de Nederlandse bevolking in veertig jaar sterk is gegroeid. Toch zou het anders zijn als er in plaats van 850.000 moslims evenzoveel Vietnamezen in Nederland zouden wonen. Dat heeft te maken met de historisch gegroeide beeldvorming over de islam als een agressieve, militante, antidemocratische godsdienst, met ‘invented traditions’.<sup>17</sup>

Waar het vanuit het perspectief van de cultuurgeschiedenis van veiligheid in de kern om gaat, is dat we inzien dat die beelden in een bepaalde context, op een bepaald moment, ergens vorm hebben gekregen én vorm zullen blijven krijgen. Moslimsamenlevingen en moslimgemeenschappen veranderen – ook in Nederland, waar we al veertig jaar lang een buitengewoon pluriforme gemeenschap van moslims hebben die niet is begrensd door etniciteit, nationaliteit, denominatie, of cultuur. We kunnen die gemeenschap niet blijven kennen uit statische beelden in zwart-wit. Bovendien is het belangrijk te beseffen dat in essentie hetzelfde geldt voor de beelden over ons: het Westen, Nederland, de wijk en buurt, die moslims erop na houden. Ten slotte is het zinvol te onderstrepen dat etnische en culturele verschillen een gegeven zijn in de Nederlandse samenleving en dat het noodzakelijk is die verschillen (en de vooroordelen die hiermee gepaard gaan) te erkennen (Schuyt 2007; Moors 2007b).

Het actuele debat wordt bovendien met te veel vooringenomenheid en blinde vlekken, misschien ook wel met te weinig lef gevoerd. Neem de steen des aanstoots dat orthodoxe moslims in het algemeen en radicalen in het bijzonder ten principale antidemocratisch zijn, Nederlandse wet- en regelgeving afwijzen en andersdenkenden uitsluiten. Het getuigt niet van inzicht dat die discussie over het al dan niet compatibel zijn van religie en democratie zich bij uitstek richt op de islam. Even opmerkelijk is dat het debat altijd over religie gaat, zelden over de democratie. Hoe het denken over democratie, het democratiebegrip en de democratische praxis in Nederland of elders zich de afgelopen twee eeuwen, onder meer in relatie tot de multiculturele samenleving, heeft ontwikkeld, komt amper aan de orde, terwijl daar toch voldoende over valt te melden (Fennema 2001; Badiou 2005).

Overigens valt er een en ander af te dingen op de premisse van die discussie dat er iets democratisch of ondemocratisch in religies zit. Religie is geen ding, maar iets dat tot uitdrukking moet worden gebracht: ‘by means of human ideas, symbols, feelings,

---

17 Een vergelijkbaar proces, bijvoorbeeld, voltrok zich onder Nederlandse criminologen die vanaf het begin van de twintigste eeuw tot diep in de jaren zeventig een wetenschappelijk en gepolitiseerd debat voerden over de (vermeende) criminaliteit onder katholieken. Die zouden aantoonbaar voor een groter aandeel in de geregistreerde criminaliteit verantwoordelijk zijn dan andere bevolkingsgroepen. Overigens verschoof gaandeweg de discussie het accent van criminaliteit van ‘katholieken’ naar criminaliteit in Noord-Brabant en met name Limburg – tamelijk homogeen katholieke provincies, waar in de decennia voor de Tweede Wereldoorlog veel arbeidsmigratie vanuit het buitenland had plaatsgevonden (Bonger 1913; Kempe 1938; Feber 1933; Van Rooy 1939; Havermans 1953; Dieteren 1959; Pover 1970; Litjens 1973).



practices, and organizations' (Beckford 2003; vgl. Dennett 2006). Dat maakt religie contextafhankelijk, tijdgebonden, het resultaat van wat we er ergens, ooit van maken. Een profijtelijker debat zou daarom kunnen worden gevoerd over de – altijd weer specifieke – context waarin op een gegeven moment de voorwaarden aanwezig zijn die bepaalde bewegingen in de gelegenheid brengen om religieuze ideeën op een hegemone, antidemocratische, exclusieve manier te interpreteren (Bayat 2007; Ramadan 2007; vgl. Wiktorowicz 2005). En het wordt pas eng als die bewegingen erin slagen consensus te mobiliseren voor hun interpretaties en zich niets meer (hoeven) aantrekken van hun omgeving.

Het moge helder zijn, dat dit proces van hegemonisering niet is voorbehouden aan *de islam* (Dennett 2006; specifiek over de islam: Roy 2002 en 2005). In alle godsdiensten doet zich dit proces voor, ook in het christendom.<sup>18</sup> In het groot in 'Born again Christianity', bijvoorbeeld. Maar daar letten we minder op als we risico's van polarisatie of radicalisering in kaart brengen. Ook Nederland heeft zijn eigen christelijke fundamentalisme, zelfs christelijk radicalisme (voor een recent overzicht van de christelijke kaart van Nederland, zie Meijering 2007). In 2006 werden vanuit deze hoek een columnist en zijn kinderen bedreigd. Eind 2007 weigerde de Gereformeerde Synode predikanten uit Nigeria, Indonesië en andere 'zendingslanden' op de kansel 'vanwege de grote culturele verschillen'. Of neem de onrust begin februari 2008 in gereformeerd-vrijgemaakte kring over de uitlatingen die een hoogleraar aan de gereformeerde theologische universiteit van Kampen deed over de rooms-katholieke kerk, vrouwen in het predikantenambt en homoseksuelen. In eigen kring ontstond zelfs razendsnel een website waarop de onvrede met die 'grove aanranding van de Bijbel' in niet mis te verstane bewoordingen werd geventileerd. De gemeente Dirksland op Goeree-Overflakkee heeft een peuterspeelzaal met aparte ingangen voor christelijke

---

18 De 'cognitive science of religion' die de ontwikkeling van religieus bewustzijn en religieuze ideeën vanuit diverse sociaalwetenschappelijke, taalkundige en (neuro)biologische disciplines bestudeert, heeft de afgelopen jaren aan populariteit en zichtbaarheid gewonnen. Zie bijvoorbeeld: Antes, Geertz & Warne 2004. De publicatie van Dennett's *Breaking the Spell* (2006) heeft het debat aangescherpt. Dennett zoekt naar empirische verklaringen voor een 'philosophy of mind' en definieert religies als 'social systems whose participants avow belief in a supernatural agent or agents whose approval is to be sought'. Religie is in zijn optiek geen bovennatuurlijk maar een natuurlijk proces: 'a human phenomenon composed of events, organisms, objects, structures, patterns and the like that obey all the laws of physics and biology, and hence do not involve miracles'. Opmerkelijk is in dit licht overigens Dennetts a-historische analyse van de ontwikkelingsgang van religies, zoals J. Brookfield constateert in zijn kritiek *Dennetts dangerous idea*, gepubliceerd op de World Socialist Website ([www.wsws.org](http://www.wsws.org)). Zie voor een aantal diepgravende en zeer kritische lezingen van Dennetts werk: A.W. Geertz, *How Not to Do the Cognitive Science of Religion Today: A Reading of Daniel Dennett*; L. Albinus, *Dangerous Ideas: the Spell of Breaking the Spell* en G. Koch, *Full of Sound and Fury: The Media Response to Dennett*, te verschijnen in het tijdschrift *Method & Theory in the Study of Religion*. Als gevolg van de discussie die *Breaking the Spell* heeft gegenereerd, is nadruk komen te liggen op de begrijpbaarheid en empirische onderzoekbaarheid van religieuze overtuigingen, ook de extreme, fundamentalistische en radicale varianten daarvan. Een ander accent dat aan deze discussie kan worden ontleend, is dat in de kern gematigde en radicale religieuze overtuigingen niet verschillen.



en niet-christelijke kinderen. In de jaren vijftig en zestig riepen katholieke bisschoppen in hun mandementen op om het contact met andersdenkenden te mijden en organiseerde ‘de levende kerk’ lezingen en conferenties over ‘standvastigheid in tijden van verleiding’. Het bisschoppelijke mandement van 1954 verbood katholieken zelfs om lid te zijn van niet-katholieke verenigingen of politieke partijen, in een poging de dreigende ontkerkelijking af te remmen. En in de afgelopen decennia van ontkerkelijking en institutioneel-secularisme zijn het de strenge, orthodoxe katholieke kloosterordes geweest die, in binnen- en buitenland, niettemin een groei van het aantal aspiranten mochten verwelkomen. Dergelijke voorbeelden zijn natuurlijk eindeloos op te sommen. Daar gaat het niet om. Waar het over gaat is dat mensen die voorbeelden als folklore zien, maar nerveus worden van vergelijkbare verhalen over de islam. Die angst is serieus, realistisch én terecht, maar op de keper beschouwd is het niet religie – noch *de* islamitische, noch *de* christelijke of enige andere religie – waar maatschappelijke risico’s schuilen. Het ‘self-fulfilling’ islamofobe gehalte van het debat over moslimradicalisme en de pessimistische diagnose van de actuele stand van zaken – welk waardeoordeel je daar ook aan hecht – kunnen niet anders dan in de weg staan van een realistische aanpak van de serieuze problemen met polarisatie en radicalisering onder moslims, het gevaar van parallelle samenlevingen, of uitsluitingsprocessen binnen moslimgemeenschappen.

## 5 Bouwen aan leefbaarheid en veiligheid

De vorige paragraaf ging over hoe persistent ideeën over de islam en moslimradicalisme zijn en op welke wijze ze – ontdaan van hun oorspronkelijke context en ingevoegd in een hedendaags gepolitiseerd discours – als ‘nieuwewetse tradities’ een plek vinden in de lopende debatten over veiligheid en leefbaarheid. De tijd- en plaatsgerelateerde bias in opvattingen over moslimradicalisme en islamofobische sentimenten als uitvloeisel daarvan kreeg nadruk, evenals de nefaste werking van singularistische categorieën in het denken over de strijd tussen Oost en West. Bij wijze van vingeroefening keek ik door een cultuurhistorisch prisma naar de actualiteit van het verleden.

In deze paragraaf staan concrete beleidsopgaven centraal, gekoppeld aan een eventuele toepassing van cultuurhistorische analyse. Het actuele ‘prachtwijkenbeleid’ dient als voorbeeld om de betekenis van sociale en culturele repertoires te laten zien, het ‘historische zijn’ van wijken en buurten, en om het belang duidelijk te maken dat beleidsvormers en uitvoerders zich daar rekenschap van geven. Opnieuw krijgen tijd- en locatiegebonden aspecten van actueel beleid accent, maar dit voorbeeld onderstreept in het bijzonder de exceptionalistische en de impossibilistische bias in veel onderzoek naar criminaliteit en veiligheid in wijken en buurten.

De bijzonderheid van een wijk is uitgangspunt van het ‘prachtwijkenbeleid’. Hoewel de selectie een ondoorzichtig proces is gebleven, de criteria en wegingsfactoren weinig transparant zijn, is duidelijk dat een wijk pas als een ‘prachtwijk’ geldt als er

herstelpotentieel verondersteld mag worden én als er, onder meer op het gebied van criminaliteit en veiligheid, het nodige valt te verbeteren. Impliciet lijkt ook de mate van directe beïnvloedbaarheid van achterstanden en problemen door de overheid een punt van overweging geweest.<sup>19</sup> Waar het me om gaat, is dat het bijzondere van een wijk in de selectie alleen is gebaseerd op een hoge relatieve score van een totaal van

19 Duidelijk is dat die selectie is gebaseerd op een analyse (peiljaren 2002 en, voor sommige indicatoren, (ook) 2006) van de volgende indicatoren gerelateerd aan 'achterstanden' en 'problemen' in 4000 postcodegebieden:

<b>Thema: Achterstanden</b>	
<i>A: Sociaal economisch</i>	
1. Inkomen	Gemiddeld besteedbaar inkomen per huishouden
2. Werk	Aandeel werkenden
3. Opleiding	Aandeel huishoudens met lage opleiding
<i>B: Fysiek: woningvoorraad</i>	
4. Kleine woningen	Aantal klein (eengezinswoning < 4 kamers; meergezinswoning < 3 kamers)
5. Oude woningen	Aantal oud (< 1970)
6. Goedkope woningen	Aantal goedkoop (sociale huurwoningen)
<b>Thema: Problemen</b>	
<i>C: Sociaal</i>	
7. Vandalisme	Oordeel bewoners over vervelende voorvallen en misdrijven in de buurt
8. Vandalisme	Aantal bekladdingen van muren en/of gebouwen: komt het in de buurt voor?
9. Sociale overlast	Aantal vernielingen van telefooncellen, bus- of tramhokjes: komt het in de buurt voor?
10. Sociale overlast	Aantal: ondervindt u overlast van directe burenen?
11. Onveiligheid	Aantal: ondervindt u overlast door omwonenden?
	Aantal: bent u bang in de woonbuurt lastiggevallen te worden of beroofd?
<i>D: Fysiek</i>	
12. Tevredenheid woning	Hoe tevreden bent u met de huidige woning?
13. Tevredenheid woon-omgeving	Hoe tevreden bent u met de huidige woonomgeving?
14. Verhuiscandidate	Aandeel verhuiscandidate huishoudens en huishoudens die al een andere woning hebben gevonden op het totaal
<i>Fysieke overlast</i>	
15. Geluidsoverlast	Oordeel bewoner over vervelende voorvallen in de buurt
16. Vervuiling	Aantal: in welke mate ondervindt u in uw buurt geluidsoverlast?
17. Verkeer	Aantal: idem, overlast door stank, stof, vuil?
18. Veiligheid	Aantal: idem, overlast door verkeer?
	Aantal: oordeel bewoner met betrekking tot veiligheid t.g.v. verkeerssituatie

In de uiteindelijke constructie van de indicatoren is gebruikgemaakt van verschillende bronnen: Regionaal Inkomensonderzoek (RIO), Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Woningvoorraadsysteem (Sysvov), en het Centraal Fonds Volkshuisvesting (CFV). Alle gegevens voor de indicatoren die de door de wijkbewoners ervaren problemen beschrijven, zijn afkomstig uit steekproefonderzoeken als het Woningbehoefteonderzoek (WBO) en de opvolger daarvan het Woon Onderzoek Nederlanden (WoON). Uit deze analyse zijn 140 aandachtswijken (ruim 320 postcodegebieden; de postcodegebieden < 1000 woningen zijn buiten beschouwing gebleven en de postcodegebieden van gemeenten buiten de G-31 zijn samengevoegd) naar voren gekomen. Om een totaalscore voor een postcodegebied te maken, zijn de gestandaardiseerde scores van de indicatoren per thema van een gelijk gewicht voorzien. Binnen de 140 wijken zijn de 40 wijken (met in totaal 83 postcodegebieden) geselecteerd met de laagste scores op postcodeniveau. Niet alle postcodegebieden binnen een wijk komen automatisch in de top 40 (bron: Brief en bijlagen van minister Vogelaar aan de Tweede Kamer d.d. 24 april 2007, kenmerk DGW/S2007033161).

grove indicatoren. Zodoende is het bijzondere wel getoetst aan een objectieerbare norm, maar deze norm als zodanig zegt niets over de manier waarop een wijk zich heeft ontwikkeld, over hoe wijk- en buurtbewoners hun directe omgeving – als wijk en buurt – beleven, over hoe zij aankijken tegen hun medebewoners, hun gedrag en hun eigen gedrag (Moors 2008a). Kortom, er is top down en met een interventionistisch perspectief (vers geïmporteerd uit het stedelijke herstructureringsbeleid van de jaren zeventig) geselecteerd, met een beperkte reflectie op criminaliteit en veiligheid. Wat een wijk of buurt bijzonder maakt in de ogen van lokale beleidsmakers en de bewoners komt niet of nauwelijks tot uitdrukking. Landelijke en lokale overheden werken dus in hun ideeën over wijkaanpak kennelijk met goeddeels parallelle perspectieven op ‘bijzonderheid’.

Veiligheid vormt maar een deel, zij het een belangrijk deel van de problemen die veel wijken in Nederlandse steden hebben én die aan deze wijken worden toegeschreven. Hiermee raken we meteen aan de kern van het vraagstuk probleemwijken. Inderdaad kampen veel wijken met een complex van slechte woningen, niet goed uitgebalan- ceerde woningvoorraad, relatieve armoede, lage inkomens, werkloosheid, uitkerings- afhankelijkheid, beperkte economische vitaliteit, etnische en culturele concentraties van bevolkingsgroepen, onderwijsachterstand en schooluitval, vervuiling, overlast van drugsgebruikers of jongerengroepen, informele inkomenscircuits en criminaliteit. Deze alledaagse problemen leiden tot onvrede en spanningen in die wijken.

Tegelijkertijd staat tegenover deze realiteit, die zich vrij gemakkelijk, zij het niet een- duidig in cijfers laat uitdrukken, een andere realiteit: die van de verhalen van de bewo- ners van de wijken en buurten. Deze verhalen zijn meestal doortrokken van romantiek, herinneringen en verwachtingen, xenofobie dikwijls ook. Ze gaan over incidenten,

---

Hoe precies de veertig ‘prachtwijken’ zijn geselecteerd, blijft onhelder. Dat daar kritiek op is gekomen, onder meer van de kant van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten is evident. Maar ook anderszins is kritiek mogelijk. De keuze voor viercijferige postcodegebieden en niet voor de wijk- en buurtindeling van gemeenten is begrijpelijk vanuit het oogpunt van beschikbaarheid van (longitudinale) informatie, omdat wijk- en buurt- indelingen door de tijd heen wijzigen. Juist dit laatste aspect is vanuit cultuurhistorisch perspectief echter van groot belang, omdat wijken en buurten deels worden gevormd door de perceptie van de bewoners. Dit aspect – en daarmee een belangrijk onderdeel van het ‘sociale kapitaal’ dat wijken en buurten in zich bergen – is veronachtzaamd. Bovendien is niet duidelijk welke wijken en buurten op de peildata wel en welke niet samenvielen met de gemeentelijke indeling. De peildatum van 2002 leidt op zijn minst tot een verouderd beeld. En de demografische samenstelling van een wijk is onvoldoende verdisconteerd in het bepalen van het armoedeniveau van een wijk. Een bijkomend kritiekpunt is het overwicht van ‘fysieke indicatoren’ op ‘sociale indicatoren’. Bovendien zijn de indicatoren die te maken hebben met verloedering, overlast en onveiligheid zeer beperkt geoperationaliseerd. Er zijn geen gedragsindicatoren meegenomen en de langetermijnontwik- keling van de indicatoren is weliswaar meetbaar, maar de langetermijnontwikkeling van én in betreffende postcodegebieden (lees: wijken en buurten) is daarmee niet inzichtelijk te maken. Opmerkelijk is ten slotte dat de etnische en culturele samenstelling van wijken en buurten niet als indicator is geëxpliciteerd, dat het opleidingsniveau van wijkbewoners niet op statistisch maar op belevingsonderzoek is gebaseerd en dat de ouderdom van huizen (< 1970) als een indicator geldt voor ‘achterstand’ of ‘probleem’, terwijl die indicator op zich geen ‘achterstand’ of ‘probleem’ hoeft te indiceren. Deze en andere kritiekpunten zijn in recent we- tenschappelijk onderzoek toegelicht (Dopheide & Martínez 2007; Van Gent, Musterd & Ostendorf 2007).

belevissen, weinig toetsbare observaties die onder bewoners niettemin een specifieke betekenis hebben gekregen. De objectiviteit van die verhalen en het discours dat ze vormen, accordeert zelden met die van de cijfers, al helemaal niet als het over leefbaarheid en veiligheid gaat, want dan gaat het bij uitstek over ervaringen en die brengen zo hun eigen accenten aan. Ze zijn hun eigen waarheid, kleine waarheden die niet waar hoeven zijn om toch realistisch te zijn, omdat ze zeggingskracht hebben over de context waarin en het moment waarop ze ontstaan, verteld en overgeleverd worden.

### *Onscherpe focus*

Dit kernvraagstuk is naar mijn idee onvoldoende in beeld. De voornaamste oorzaak hiervan is het versnipperde beeld dat oprijst uit het onderzoek dat de afgelopen jaren is gedaan naar de leefbaarheid en veiligheid in wijken en buurten. Te weinig worden wijk- of buurtgerelateerde bevindingen in een verklarend verband gebracht met de dynamiek van de stad, zijn rafelranden en omgeving. Dit gemis is eens te meer voelbaar, omdat in de verhalen over de wijk of de buurt die wijk of buurt allerminst een zuivere analytische categorie blijkt.

De beleefde wijk of buurt is dikwijls een andere dan het postcodegebied, maar hangt samen met de 'communication communities' waarin de bewoners zich bewegen. In diverse publicaties is erop gewezen dat moderne sociale relaties – en voor die van lang geleden ging dat eveneens op – wijk- en buurtoverstijgend zijn (Blokland-Potters 1998 en 2005; Duyvendak & Hurenkamp 2004; Komter, Burgers & Engbersen 2000). Soms blijken die andere bindingen zelfs belangrijker dan wijk- of buurtgebonden relaties (Bauman 2001). Minder aandacht is er in de wetenschappelijke literatuur voor de betekenis van het discours dat in wijken bijvoorbeeld de normatieve grenzen, de fatsoensnormen, de tolerantiegrenzen bepaalt. Er wordt tegenwoordig veel gesproken met bewoners van probleemwijken. Niet alleen op lokaal niveau, ook het huidige kabinet heeft er zijn eerste honderd dagen voor uitgetrokken. Er is dus geen sprake van gebrek aan kennis of onwil. Maar de ervaren en historische eigenheid van wijken blijft goeddeels buiten beeld. Bovendien blijft, ondanks de toenemende aandacht van beleidsmakers voor het leven in de wijk, het beeld versnipperd, omdat het in de praktijk de frontlijnwerkers en hun bestuurders ontbreekt aan een zinvol perspectief om de verhalen van bewoners en de harde cijfers effectief bij elkaar te brengen in een verklaring voor stedelijke ontwikkelingen en patronen op het gebied van leefbaarheid en veiligheid.

Het beste bewijs voor deze bewering is dat probleemwijken steeds opnieuw worden ontdekt. Dit is een wat malicieuze formulering om de geschiedenis van de wijkaanpak sinds de jaren veertig en vijftig van de twintigste eeuw te duiden. Vooropgesteld: die geschiedenis gaat veel verder terug dan het midden van de vorige eeuw. Na de Tweede Wereldoorlog werd de wijkaanpak in het kader van 'stadsvernieuwing', later 'stedelijke ontwikkeling', een zaak van nationaal overheidsbeleid. De rode lijn bleef echter onveranderd: angst voor de stad die ongewenste verschillen tussen (groepen) mensen zou

accentueren, waardoor het sociale weefsel in wijk of buurt zou kunnen worden verstoord, of het nu ging over de ontworteling, anonimiteit, verleiding en bandeloosheid die het stadsleven met zich zou brengen (zoals in de jaren vijftig het geval was), over de onrechtvaardigheid van de ongelijke verdeling van inkomen, kennis en macht (het leidende motief in de jaren zeventig), of over de dreiging van maatschappelijke tweedeling langs etnische en culturele lijnen (het thema medio jaren negentig). Deze 'basso continuo' droeg de afgelopen vijftig jaar (en al vele jaren langer) de ambitie om voor de wijken en in de wijken de sociale samenhang en daarmee de leefbaarheid te versterken. Kwam de klankkleur in de jaren vijftig van het gemeenschapsdenken, in de jaren zeventig van het topdown interventiedenken en in de jaren negentig van het streven naar interactieve beleidsvorming (overigens altijd nog met een stevige interventionistische component), die ondertoon bleef dezelfde (De Boer 2001; Reijndorp 2002).

Het is opmerkelijk dat bestuurders en beleidsmakers niet of nauwelijks refereren aan die jarenlange continuïteit in de grondslagen van het Nederlandse wijkbeleid. Integendeel, het actuele 'prachtwijkenbeleid' wordt als fris en nieuw gepresenteerd. De communicatie over en weer met bewoners eveneens. Hebben we hier te maken met bestuurlijke amnesie en een haperend geheugen van beleid? Of – om nogmaals malicieus te formuleren – met een impliciet catastrofisme en impossibilisme: een diepgeworteld ongelooft – ondanks de positieve toonzetting van het 'prachtwijkenbeleid' – in wat realistische aanpassingen en interventies nog vermogen gezien de quasi-onveranderbaarheid van maatschappelijke achterstandsproblemen?

In retrospectief valt voorts op dat beleidsmakers in Nederland een opmerkelijke voorkeur hebben om moeilijke wijken vooral te zien als wijken waar interventies in de fysieke en infrastructurele sfeer nodig zijn om op sociaal gebied succes te kunnen boeken. We bouwen en herstellen, proberen wijken aantrekkelijk te maken voor mensen met een kleine én dikkere beurs. Maar grootschalige opknappbeurten en het realiseren van dure huizen in achterstandswijken hebben op zijn best een indirect effect op het verbeteren van de leefbaarheid (Blokland-Potters 1998; Wittebrood & Van Dijk 2007). Lees de stadsvernieuwingsnotities van Floor Wibaut ('Wie bouwt? Wibaut!') er maar eens op na – wethouder in Amsterdam in het begin van de twintigste eeuw. Of de artikelen in kranten en tijdschriften die medio jaren negentig zijn gewijd aan het toen ook al 'nieuwe beleid' betreffende 'aandachtswijken'. Destijds zijn miljoenen guldens aan Europese subsidies verspijkerd om wijken op te knappen, achterstanden te bestrijden en de leefbaarheid te verbeteren. Een aantal van diezelfde 'prachtwijken' staat ook nu weer, of nog steeds, op de rol. Het is de vraag wat we geleerd hebben van ruim een eeuw stadsvernieuwing. Bestuurders en beleidsmakers horen niet graag dat maatschappelijke achterstand, criminaliteits-, veiligheids- en leefbaarheidproblemen persisteren in moeiteloos (en soms van oudsher) aan te wijzen wijken en buurten. En ze durven dat ook zelden te benoemen.

Mijn twijfel aan de scherpte en de samenhang van ons inzicht in probleemwijken hangt bovendien samen met de constatering dat het streven naar versterking van leef-

baarheid, sociale cohesie en veiligheid gepaard gaat met interventies die worden gekozen op basis van veronderstelde causale verbanden: correlaties die er niet zijn, of in elk geval niet makkelijk kunnen worden aangetoond. Gemeenten proberen de leefbaarheid en veiligheid in wijken te verbeteren door armoede- en werkgelegenheidsbeleid te voeren en met behulp van dikwijls grootscheepse herstructureringsprojecten. Maar maatschappelijke achterstand en leefbaarheid zijn niet automatisch met elkaar verbonden en herstructurering leidt niet per definitie tot versterking van sociale cohesie. Er is evenmin hard verband tussen leefbaarheid en criminaliteit, noch tussen ervaren veiligheid en de mate van criminaliteit in een buurt of wijk (Van Beckhoven & Van Kempen 2002; Blokland-Potters 1998; Elffers & De Jong 2004; Wittebrood en Van Dijk 2007).

Of mensen hun wijk leefbaar en veilig vinden, heeft veeleer te maken met herkenbaarheid, elkaar kennen, iets van elkaar weten (Sampson 2001; Reijndorp 2005). In beleid en wetenschap heet dat 'publieke familiariteit' (Blokland 2005). Het is ontzettend belangrijk om daar goede vormen en plekken voor te vinden. Maar onder het motto 'sociale cohesie versterken' schieten beleidsmakers en -uitvoerders daarbij geregeld het doel voorbij. Nog nooit is er zo veel barbecuesubsidie verleend aan welwillende buurtcomités als de afgelopen paar jaar. Het effect ervan is nihil gebleken (RMO 2004). Recent onderzoek in een aantal probleemwijken laat trouwens zien dat het daar met de sociale samenhang niet slecht is gesteld (Van den Brink 2007).

Beleidsmatig is de hamvraag of je sociale cohesie kunt 'maken' (Deben & Schuyt 2000). Hoe kan een gemeente ervoor zorgen dat bewoners van wijken en buurten zich als 'vertrouwde vreemden' leren herkennen? Toegegeven, in deze formulering schuilt terughoudendheid, of liever: een besef dat gemeenten de onderlinge relaties tussen wijk- en buurtbewoners slechts in beperkte mate ten positieve kunnen beïnvloeden. Weliswaar willen mensen zich veilig en thuis voelen in hun buurt, maar ze houden eveneens graag enige afstand tot elkaar en benadrukken hun individualiteit en privacy: de paradox die in de 'veiligheidsutopie' besloten ligt (Boutellier 2003). De frequentie en de aard van contacten tussen wijk- en buurtbewoners zijn aan voortdurende verandering onderhevig en komen tot uitdrukking in complexer patronen van ontmoeten en binding dan vaak wordt onderkend. Politici en bestuurders blijven niettemin vanuit een a-historisch, statisch perspectief op wat mensen onderling bindt, vasthouden aan 'contacten' en 'buurtnetwerken' – of liever: de afwezigheid daarvan – als *de* tekenen van maatschappelijke (des)integratie en (gebrekkige) sociale cohesie. Zoals Blokland heeft laten zien, zijn beeldvorming over de buurt, historische gehechtheid aan de buurt en meningvorming over de buurtbewoners betere effectmaten om maatschappelijke samenhang in kaart te brengen dan de mate waarin buurtbewoners onderling feitelijk contact hebben. Recent onderzoek ondersteunt die analyse, in het bijzonder in relatie tot leefbaarheid, informele controle en veiligheid (Blokland 2005; Flap & Völker 2005; Völker 2000; Wittebrood & Van Dijk 2007; Van den Brink 2007).

Ten slotte hangt de onscherpe focus op probleemwijken mijns inziens ook nog samen met de toegepaste interventies als zodanig. Een klein legertje van professionals werkt keihard om problemen van én problemen met bewoners van ‘probleemwijken’ op te lossen. Evaluaties van goede praktijken en *evidence-based* onderzoek naar veelbelovende interventies leveren geen eenduidige, dan wel generaliseerbare antwoorden op de vraag of het werkt. Tal van evaluaties van gemeentelijk beleid komen tot die ontluisterende conclusie (Reijndorp 2005; Hazeu et al. 2005). Je zou er moedeloos van worden. Toch lijkt dat minder van doen te hebben met de werking van die interventies dan met de focus van die effectevaluaties. De werking, het ‘hoe’ van die interventies, vormt namelijk een blinde vlek. En het gegeven dat er weinig inzicht is in langetermijnontwikkelingen die de wijk de wijk, de stad de stad maken, bepaalt mede dat mogelijke aangrijpingspunten voor ‘effectieve interacties’ slecht in beeld zijn.

### *Wijken in wording*

Het actuele wijkbeleid van de nationale en de lokale overheden is bij uitstek op het hier en nu gericht. Specifieke uitgangspunten met betrekking tot een locatie – zoals we zagen: sterk georiënteerd op fysieke indicatoren van achterstanden en problemen – krijgen hoog accent. Met zachte indicatoren houdt men in de praktijk uiteraard ook rekening. Maar niet als uitgangspunt! In probleem- en prachtwijken werkt een klein leger van wijkmanagers, hulpverleners, jongerenwerkers, politiemensen aan verbetering van de samenwerking en communicatie met bewoners. Woningcorporaties investeren in ‘sociaal cement’. In het politieke debat gaat het over samenhang en ontmoetingen. Maar bij het vaststellen waarom een wijk een probleemwijk is en bij het bepalen van op welke gronden een probleemwijk een ‘prachtwijk’ kan worden, is het ‘sociale weefsel’ van de wijk wonderlijk genoeg minder in beeld dan die vermeend ‘harde’ indicatoren. Er schijnt dus licht tussen de realiteit van de wijkaanpak en het discours van de wijkaanpak. Het is belangrijk dat beleidsvormers zich hiervan voortdurend bewust zijn.

Daarnaast is helder dat in het huidige ‘prachtwijkenbeleid’ verschillen en vooral overeenkomsten tussen vroeger en nu goeddeels buiten beeld blijven. Het is een misvatting te denken dat steden zomaar ontstaan. Er zijn enerzijds allerlei geografische en infrastructurele, vervolgens economische en veiligheidsfactoren die aan het ontstaan van steden ten grondslag liggen. Anderzijds zijn steden – en dat geldt vooral voor de afgelopen vijf eeuwen – ontwerpen van hoopvolle denkers die ideeën hadden over wat goed en slecht is, wat beheersbaar is en wat niet, wat mensen willen en wat niet, hoe mensen beschermd kunnen worden en tegen wie of wat – en dus in zekere zin ‘schepingen’ van het dominante discours. Onder Italiaanse renaissancearchitecten is het ontwerpen van ‘gelukkige steden’ bijvoorbeeld al en vogue (Manuel & Manuel 1982). In de tweede helft van de achttiende eeuw beleeft deze utopische architectuur een grootse opleving (Baczko 1978). Maar nooit is het geloof in de hervormende kracht



van architectuur groter geweest dan in de twintigste eeuw. Het verbeteren van de leefomgeving – en dan vooral het vertrouwen in het vermogen om van die verbeteringen praktijk te maken – door innoverend te bouwen, schijnt de geëigende en snelle weg naar een betere, efficiëntere, saamhoriger samenleving. Het gaat steeds over mensen én stenen (voor een inleiding en een overzicht van de omvangrijke literatuur, zie De Keizer 2002).

Met het oog op het huidige debat over probleem- en prachtwijken vormt het fenomeen van het tuindorp een interessante illustratie van die utopie in de ambitie om fysieke en sociale architectuur te versmelten. In de periode tussen de twee wereldoorlogen werken Nederlandse architecten, ingenieurs en sociaal-geografen, dikwijls met Raymond Unwins *Town planning in practice* uit 1909 als bouwbijsel bij de hand, aan woonoorden rond de grote steden. De idee achter die zogenoemde tuinwijken, -dorpen of -steden is gedecentraliseerde stadsuitleg in plaats van stedelijke ontwikkeling. En er is hard gewerkt. Op een totale bouwproductie van 90.000 woningen tussen 1918 en 1945 verrijzen rond de Amsterdamse binnenstad bijvoorbeeld 12.000 woningen in Tuindorp Oostzaan, Floradorp, Disteldorp, Vogeldorp, Nieuwendam en Buiksloot. Het tuindorpmodel wordt vooral toegepast bij grote industriële complexen, belangrijk voor de stad en de regio. Voorbeelden zijn Heyplaat (Rotterdamse droogdokmaatschappij), Elinkwijk (Werkspoor, Utrecht), 't Lansink (Stork, in Hengelo), Philipsdorp in Eindhoven, Hevedorp (Nederlandse Rubberfabriek, Renkum), Haren en Maarn waar 'arbeiderskoloniën' van de Nederlandse Spoorwegen werden gevestigd, of de diverse 'koloniën' in het Limburgse steenkolenbekken. Vanaf 1927 waren in Zuid-Limburg, vooral in Heerlen, Kerkrade, Brunssum en omgeving twaalf grote steenkolenmijnen in bedrijf.

De benaming van verschillende tuindorpen spreekt voor zich: stad en platteland moeten in contact staan, elkaar aanvullen. Minstens zo belangrijk is echter dat de verzuilde maatschappelijke elite in het slechten van de stedelijke achterstandswijken en nieuwbouw van tuinwijken of -steden een probaat middel ziet om de moeilijk te controleren massa van (socialistische) arbeiders met weinig scholing, zwakke zeden, opgekropte agressie, neiging tot crimineel gedrag en – als het om buitenlanders ging – lastig te peilen culturele en religieuze gebruiken in toom te houden. Disciplinerend was noodzakelijk voor *de* arbeider. De versnellende industrialisatie en de opkomst van grootstedelijke agglomeraties brengt sociale onrust mee en daar moet op geanticipeerd worden. Die angst voor de oncontroleerbare metropool – die overigens ook de basis heeft gelegd voor de stadssociologie en de sociologische wetenschap op zichzelf – is niet helemaal zonder grond. Een stad dorp als Eindhoven (overigens een in 1232 binnen de stedenpolitiek van hertog Hendrik I van Brabant gestichte en niet geleidelijk gegroeide nederzetting), groeit van 6.000 inwoners in 1910 tot een grote stad van 120.000 inwoners in 1945. Hieronder bevindt zich ook een aanzienlijk contingent van Belgen, Duitsers, Russen en Serviërs die Eindhoven als uitwijkplaats hadden gekozen vanwege de Nederlandse neutraliteit in de Eerste Wereldoorlog (Van Oorschot 1982).



Een interessant voorbeeld van bewuste woningbouwpolitiek verbonden met specifieke industrie speelt zich af in de Limburgse mijnstreek. Daar is gedurende het interbellum sprake van een heuse demografische revolutie: de bevolking groeit door arbeidsimmigratie en verjongt bovendien. Het mannenoverschot is aanzienlijk en de gebruikelijke arbeidsmobiliteit van mijnzetel naar mijnzetel voedt onder bestuurders, mijndirecties en lokale clerus de angst voor zedeloosheid en, niet in de laatste plaats, de angst voor politiek radicalisme (van overwegend communistische signatuur) (Perry 1983). Hun bijzondere aandacht heeft de groeiende wederzijdse toenadering tussen de autochtone Limburgers en de immigranten, die deels vanuit het specifieke karakter van het werken ondergronds, deels vanuit het gebruikelijke kostgangersysteem te verklaren is. Bewuste woningbouwpolitiek zou sociale onrust kunnen tegengaan door mijnwerkerskoloniën te spreiden over steden en dorpen nabij de verschillende mijnzetsels, opdat geen ‘mijnstad’ zou ontstaan (in Europees perspectief een noviteit en bijzonderheid), en zou tevens kunnen bijdragen aan ‘de kweek’ van een gezonde ‘mijnwerkersstam’. Het bekendste voorbeeld is de woningbouwcentrale ‘Ons Limburg’, een breed gedragen initiatief van de priester Henri Poels (Hebben 2001). ‘Ons Limburg’ beschikt over een aantal belangrijke diensten om de woningen te beheren. De woningopzichters van de onderhoudsdienst ‘komen door hun werkzaamheden voortdurend in nauw contact met de bewoners. Zij zijn daardoor vaak in staat om, naast hun eigenlijke werkzaamheden, de taak van sociaal werker te verrichten. Niet zonder reden werd de woningopzichter door Poels wel eens de “hulpkapelaan” van de parochie genoemd.’ Daarnaast voorziet ‘Ons Limburg’ in een woninginspectiedienst. Volgens het reglement van de woningbouwcentrale moesten de inspectrices ‘een zindelijke woning, eene degelijke en in het algemeen goed geordende huishouding bij de arbeiders bevorderen, waardoor deze aan hun “thuis” gehecht worden’ (citaten uit Dieteren 1951; Kreukels 1986).<sup>20</sup> Het ideeëngoed van het tuindorp raakt na de Tweede Wereldoorlog enigszins in vergetelheid. Onder invloed van de milieuproblematiek – *Limits to growth*, het eerste rapport van de Club van Rome (Meadows et al. 1972), slaat in als een bom – beleeft het echter in de jaren zeventig weer een opleving. Het disciplinerende aspect dat in de architectuur van de tuindorpen tot uitdrukking was gebracht: het tuindorp als bevolkingspolitieke pendant van het model van de panopticon – ‘de terreur van het publieke oog’ – verschuift naar de achtergrond. Het vooruitgangsoptimisme van de woningcorporaties en stadsplanners boet echter niet aan kracht in. De beheersing van de stad en zijn bewoners krijgt in naoorlogs Nederland vorm in het ideaal van de gede-

20 Zij het vanuit een andersoortige ideologische overtuiging en vooral met andere politieke doelen, ontleent Robert Ley, leider van het Duitse Arbeitsfront, aan het Limburgse woningbouwbeleid na een reis in 1934 langs mijnzetsels in Limburg, het model voor zijn programma ‘Schoonheid van de Arbeid’ ter herstructurering van de hele Duitse industrie. Over Ley en een van zijn megalomane projecten ter meerdere eer en glorie van de Duitse arbeider (en de Duitse oorlogsindustrie): Moors (2003).

centraliseerde, gelede stad, opgebouwd uit monofunctionele zones, verspreid over een groot gebied.

De stad wordt opgezet als een geoliede machine, waar ruimtelijke opbouw en dag-indeling van bewoners zo goed als mogelijk op elkaar moeten passen, waar sprake is van verkeersstromen tussen woon- en werkgebieden (in plaats van ongestructureerd verplaatsingsgedrag van forenzen) en waar groene ruimtes voorzien in de behoefte aan recreatie ter plaatse. Een metropool als Rotterdam is op basis van dergelijke opvattingen herbouwd, conform het model van decentralisatie, waarbij de woonfunctie niet in aaneengesloten zones als schillen rond het oude stadscentrum is georganiseerd, maar in modules met woon-, werk-, winkel-, zorg- en recreatieve voorzieningen. De woonwijken met een eigen centrum en een bewust antimonumentale uitstraling worden door de stadsplanners beschouwd als broedplaatsen voor de individuele persoonlijkheid van de bewoners, waar de excessen van de ‘massamens’ noch het gevaar van ‘het geatomiseerde individu’ zich doen gelden, maar de blijde consumentenmaatschappij hoogtij kan vieren (Bosma en Wagenaar 2002).

### *Wijken in verval*

Het utopische aspect dat bouwen aan een stad, wijk of buurt ten principale kenmerkt, maakt de poging om fysieke en sociale architectuur te versmelten tot een historisch gegeven én een cultuurhistorisch construct (Van Middelaar 2002; Gauchet 2002; Moors 2008b). In probleem- en prachtwijken staan die geschiedenissen – de concrete historische ontwikkeling van een wijk of buurt én de geschiedenis van het bestuurlijke en beleidsmatige denken over de vorming van een wijk of buurt – dikwijls op gespannen voet met de ervaringen, de beleefde geschiedenis, de grote en kleine verhalen van wijk- en buurtbewoners. Dat is een bekend fenomeen.

In haar reportages over Tuindorp Oostzaan rond 1990 beschrijft journaliste en filmmaakster Carrie de Swaan bijvoorbeeld hoe de basisgedachte van tuindorpen merkbaar voortleeft. De huizen zijn misschien klein, wat verouderd ook, maar de opzet van de wijk bevalt de bewoners. Ze vinden het prettig dat ze elkaar kennen en alles van elkaar weten. Saamhorigheid en burenhulp bestaan er nog. De keerzijde is – en ook dat komt uit de reportages duidelijk naar voren – dat als mensen van buiten in de goedkope woningen trekken die saamhorigheid verkeert in intolerantie en xenofobie. Een ander sprekend voorbeeld is de reactie van bewoners van het Utrechtse Ondiep op de veelheid van gemeentelijke en provinciale plannen die de afgelopen decennia op deze wijk is ‘geprojecteerd’. Het bleek lastig om de bewoners bij die projecten te betrekken, want zij zagen niet het belang en nog minder de samenhang die de beleidsmakers klaarblijkkelijk voor ogen hadden. Overdaad leek de wijkaanpak te schaden. Maar toen de beleidsmakers – vanuit een opflakkerend historisch besef? – bedachten dat de voetbalclub D.H.C. (‘Dos Holland Combinatie’, een fusie uit 2003 tussen de oude Ondiepse club D.O.S. uit 1901 (die samen met U.S.V. Elinkwijk (uit 1919) en Velox (uit 1902) aan de wieg van de FC Utrecht (1970) had gestaan) en U.S.V. Holland

uit 1917) een goed want herkenbaar aangrijpingspunt zou kunnen zijn om ‘bonding’ en ‘bridging’ in de wijk tot stand te brengen, werkte dat averechts. De bewoners ervoeren de club als het laatste bastion: het was hun ‘D.O.S.’ – en moest dat blijven.

Veel wijken en buurten die ooit – of liever: steeds opnieuw – vanuit een specifieke ‘bouwutopie’ met bijbehorende beheers- of bevolkingspolitiek zijn ontwikkeld, zijn de probleemwijken, soms zelfs de ‘prachtwijken’ van vandaag de dag. Het zijn deels wijken die altijd al als ‘slecht’ bekend stonden, voor de oorlog, of soms zelfs al in de negentiende eeuw. Deels betreft het wijken die net voor of na de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd voor een specifieke groep arbeiders en met het oog op disciplineren en beheersbaarheid. Ten slotte gaat het deels ook om wijken die het product zijn van de planningseuforie van de jaren zestig en zeventig. Die specifieke bouwutopieën hadden destijds hun uitgangspunten en redenen. Dikwijls ging het – zoals hierboven geïllustreerd aan de hand van het tuindorpcconcept – om de zinnelijke en gezonde huisvesting van arbeiders ten behoeve van sterk opkomende maakindustrie of in de nabijheid van industriële complexen (‘economische monoculturen’). Het verval dat deze wijken de afgelopen decennia heeft gekenmerkt, heeft over het algemeen zijn oorzaak in het verdwijnen van die (maak)industrie. De samenhang die het sociale ritme van de arbeid in die wijken bracht, is verdwenen. Stonden gastarbeiders en hun autochtone collega’s nog zij aan zij in de fabriek en herkenden zij elkaar als arbeiders – die plaatsen van ontmoeting vielen weg, evenals de ruimte voor ‘eigenheid’ die lange tijd had kunnen bestaan vanwege de ‘gezamenlijkheid’ van het arbeider-zijn. Er ontstaan nieuwe patronen van samen leven en daarmee nieuwe integratiepatronen (Broek & Keuzenkamp 2008). Maar ook problemen op dat gebied, die te maken hebben met de specifieke woningvoorraad in die wijken en de concentratie van zowel allochtone als autochtone bewoners met een zwak sociaal-economisch profiel.

Uiteraard is deze korte schets simpel en al te impressionistisch. Het punt is echter dat beleidsmatige interventies op het gebied van kwaliteit van leven, integratie, sociale samenhang in wijken of buurten vaak zijn gericht op de achterstands-, locatie- en integratievraagstukken van nu én van de problemen van een bepaalde wijk of buurt, terwijl de ontwikkeling van het verval van die wijken in de bredere context van de sociaaleconomische processen die de stad doormaakte voor een aanzienlijk deel bepalend is voor de actuele toestand in die wijken en buurten, niet in de laatste plaats vanwege haar invloed op de ervaring van de bewoners. De geschiedenissen van stad, wijk, buurt én bewoners *in hun onderlinge samenhang* én in relatie tot het beleid dat de afgelopen decennia is gevoerd, zijn te relevant om te veronachtzamen bij het uitvoeren van de vigerende wijkaanpak. Toch toont het zogenoemde ‘56-wijkenbeleid’ van het Ministerie van VROM (sinds 2003) en het (daarvan afgeleide) ‘prachtwijkenbeleid’, getuige de verschillende nota’s, zich op dit punt niet of nauwelijks gevoelig. De wijk of de buurt is, zowel in onderzoek als in beleid, losgezongen van ontwikkelingen in de stad en zijn ommeland. Het gevolg is enerzijds vertekening in de beeldvorming, anderzijds versnippering van kennis en ervaring.

## 6 Islamofobie en moslimradicalisme in probleemwijken

Fenomenen als xenofobie en islamofobie, maatschappelijk isolement van bevolkingsgroepen, of extreem en radicaal gedrag van jongeren komen onmiskenbaar voor in wijken die kampen met sociaaleconomische achterstand, lage opleidingsniveaus, verloedering en een diepgeworteld wantrouwen ten opzichte van overheden. Toch zijn deze fenomenen niet voorbehouden aan die probleemwijken.

Wat probleemwijken specifiek in dit licht wél kenmerkt, is het samenkomen van ‘kleine en grote processen’ van maatschappelijk onbehagen. Bepaalde opvattingen, zoals islamofobie, en de ervaringen die daaraan ten grondslag liggen, bijvoorbeeld, wortelen deels in lokale omstandigheden waar ‘publieke familiariteit’ zich beperkt tot de eigen kring. Voor een ander deel zijn die ervaringen ‘ontleend’. Nederlanders blijken sterk gehecht aan conformisme en sociale eenvormigheid. Xenofobe sentimenten zijn daar een uitingsvorm van. Toch accepteren we culturele contrasten. De houding van lokale en landelijke politici en andere opinievormers is hierbij een cruciale factor. Zodra die de oproep tot verdraagzaamheid, tolerantie en inschikkelijkheid staken, of bepaalde groepen ‘etiketteren’, zoals de afgelopen jaren bijvoorbeeld met orthodoxe moslims is gebeurd, worden xenofobe of islamofobe sentimenten krachtiger en vermindert de neiging tot conformisme. Uit dit ‘conformisme-effect’ zijn de dramatische veranderingen te verklaren die zich sinds 2002 hebben voorgedaan in de houding van bepaalde doorgaans laagopgeleide groepen in de Nederlandse bevolking ten opzichte van minderheden in het algemeen en moslims in het bijzonder (Hagendoorn & Sniderman 2004; Sniderman & Hagendoorn 2007). Beleid dat randvoorwaarden schept voor sociale cohesie en moet bijdragen aan de leefbaarheid (en daarmee de veiligheid) in buurten en wijken moet daarom niet alleen worden gevoed vanuit die buurten en de verhalen van de mensen die daar wonen, maar tegelijkertijd vanuit ontwikkelingen in de discours die op stedelijk, regionaal of landelijk niveau spelen. Daarom vereist weten wat er speelt in een wijk of buurt een brede blik: oog voor maatschappelijke verbanden en de verklaringen hiervoor op macro- én microniveau, inzicht in de wijze waarop problemen worden gedefinieerd (door buurtbewoners, beleidsmakers én opinievormers) en aandacht voor de rol die overheidsinstellingen daar zelf in spelen en gedurende een langere periode hebben gespeeld.

Een ander kenmerk van probleemwijken – als het gaat om de ambitie bevolkingsgroepen bij de Nederlandse samenleving te betrekken – is dat de uitgangspunten van participatie- en integratiebeleid lastig te operationaliseren zijn op het niveau van de burgers voor wie ze eigenlijk bedoeld zijn. Op Prinsjesdag 2007 heeft de regering ambitieuze plannen gepresenteerd. ‘Meetellen en meedoen’ is het motto. Om dat in praktijk te brengen, moeten mensen – ouderen en jongeren – uit hun eigen gesloten netwerken worden gehaald. Dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan en terugkijkend op de afgelopen decennia vinden we in het verleden weinig garantie voor de nabije toekomst. Op lokaal niveau bestaan grote verschillen tussen hoe gemeenten aan dit integratiebeleid

invulling geven. Onderzoeksresultaten geven geen eensluidende signalen, behalve dan dat mensen zich moeilijk tot participatie en integratie laten aanzetten. En hoe zorg je er als gemeente voor dat saamhorigheid ‘ontstaat’?

Eenzijds kunnen gemeenten op grond van steekhoudend onderzoek bijvoorbeeld concluderen dat zij etnische zelforganisaties zouden moeten stimuleren, omdat die onderling (*in-group*) vertrouwen scheppen dat zich vervolgens vertaalt in een breder politiek vertrouwen en meer participatie van etnische minderheden (‘civic community’) (Fennema & Tillie 2001). Politieke participatie van migranten is over het algemeen hoger in steden die ruimte laten voor belangenbehartiging in eigen kring (Tillie & Slijper 2007; Fennema & Tillie 2008). Anderzijds is er goed onderzoek dat deze resultaten problematiseert. Wat zegt het ogenschijnlijk positieve effect van etnische zelforganisatie over de ‘crossculturele werking’ ervan? En zit er dan verschil tussen bepaalde typen zelforganisaties? (Hooghe 2001; Hooghe 2005; Hooghe 2008; Bousetta, Gsir & Jacobs 2005). Mede op basis van deze twijfels zouden gemeenten evengoed kunnen besluiten – zoals veel gemeenten de afgelopen jaren hebben gedaan – om subsidieverstrekking aan zelforganisaties te beperken, omdat zelforganisatie van specifieke etnische of religieuze groepen haaks op een bredere integratieambitie zou kunnen staan. En wat betekent ‘zelforganisatie’ eigenlijk als een gemeente te maken heeft met een moslimgemeenschap, of een groep jongeren in die gemeenschap, die zich rond een bepaalde moskee en imam of prediker concentreert en geneigd lijkt tot maatschappelijk isolement? Volgens de AIVD is dit helemaal geen denkbeeldige situatie (AIVD 2007). Moet je dat als gemeente laten gebeuren, omdat je er hoegenaamd geen last van hebt? Of is het vanuit een integratie- en/of veiligheidsoptiek onwenselijk?

Specifiek voor moslimjongeren die gevoelig zijn voor radicalisering – om nog een voorbeeld te noemen – sorteert de ambitie van het huidige integratiebeleid vermoedelijk weinig effect. Juist deze jongeren zijn over het algemeen goed geïntegreerd en onttrekken zich dikwijls aan formele netwerken, of hebben nog geen aanleiding om zich daaraan te verbinden. Deze constatering raakt aan een derde kenmerk van probleemwijken met betrekking tot islamofobie en moslimradicalisme. Het mogelijke veiligheidsrisico dat een toenemende gevoeligheid voor radicalisering onder moslimjongeren met zich zou kunnen brengen, heeft in feite niet zozeer te maken met de wijk of de buurt. Hoewel bepaalde ontwikkelingen in die wijk of buurt voedingsbodems voor radicalisering kunnen zijn of worden, speelt het vatbaar worden voor radicalisering zich af in deels werkelijke, deels virtuele, maar altijd fluïde ‘communication communities’ die zich bovenlokaal, dikwijls nationaal en zelfs internationaal manifesteren. Het organiseren van leefbaarheid en veiligheid maakt zo deel uit van een ‘nodale orde’ (Boutellier 2007a), niet langer van een ‘wijkenpak’ alleen. Dat vergt nogal wat van beleid en beleidsuitvoering, vooral in de praktijk, want de kernpartners van het lokale openbaar bestuur en de formele partijen (zoals scholen, woon-, zorg- en welzijnsdiensten, bedrijven) hebben hun werkprocessen veelal op wijkniveau vormgegeven.

De omslag naar een ‘nodale’ organisatie van die werkprocessen om beter greep te krijgen op fenomenen van de ‘liquid modernity’, zoals islamofobie en moslimradicalisme, vergt een heroriëntatie van de informatiehuishouding. Gegevens die van verschillende niveaus van waarneming komen, moeten idealiter centraal samenkomen en door middel van analyse tot informatie worden omgevormd. Op dit punt is nog een wereld te winnen (zie bijvoorbeeld Moors 2007a). Maar er is ook een ander type gegevens en informatie nodig. Radicalisering is – buiten het academische circuit – tot dusverre voornamelijk bestudeerd vanuit een ‘dreigingsperspectief’. Het accent ligt hierbij op het radicale ideeëngoed bij leidende personen binnen moslimgemeenschappen. Processen van radicalisering op *gemeenschapsniveau* hebben minder aandacht gekregen.<sup>21</sup> Daarom is het alleszins wenselijk om diepgravend en participierend onderzoek te doen naar de ‘communication communities’ waarin deze jongeren die vatbaar lijken te zijn voor radicalisering zich bewegen, naar de ‘identities’ die zij daaraan ontleen (Hooghe & Wilkenfeld 2007; De Witte et al. 2001). Waar en hoe zijn zij ‘connected’? Welke ankerpunten vinden zij in hun land van herkomst, het land, de stad waar ze wonen, hun wijk of buurt? Waar halen zij inspiratie vandaan? Waar leren zij van? Welke contacten geven in welke mate betekenis en zin aan hun bestaan? Hoe hebben die contacten zich over een langere periode ontwikkeld?

Het probleem is dat dit type onderzoek dun gezaaid is. Veel van de kennis en informatie die we over deze groep jonge moslims hebben, komt niet of nauwelijks van die ‘doelgroep’ zelf. Attitudes worden gemeten aan de hand van surveys of met behulp van panels. Het is evenwel ‘common knowledge’ dat sociaal zwakkere milieus, allochtonen en in het bijzonder allochtone jongeren slecht vertegenwoordigd zijn in panels en surveyonderzoek. Dat geldt natuurlijk a fortiori als een survey vraagt naar radicale opvattingen en extreem gedrag van jongeren. Het concrete gedrag van jongeren wordt doorgaans op afstand bestudeerd. En over dat gedrag zou het feitelijk moeten gaan. Want attitudes zeggen betrekkelijk weinig over gedrag dat vertoond gaat worden. En burgers hebben minder last van prevalerende attitudes dan van daadwerkelijk overlastgevend gedrag.

Veel onderzoek gaat op de keper beschouwd over jongeren, maar geeft weinig informatie over hoe jongeren *zelf* hun gedrag benoemen en beschouwen. Recentelijk lijkt daar wat verandering in te komen (De Jong 2007; Van Wijk, Bervoets & Boers 2007; De Koning 2008). Mijn eigen ervaring met ‘street-level’ etnografisch onderzoek onder jongeren die extreem of radicaal gedrag vertonen, waaronder een groep jonge salafi (Moors 2007a), onderstreept het belang om van jongeren zelf te horen hoe zij zich tot de buurt verhouden, hoe zij aankijken tegen radicale ideeën en extreem gedrag, welke

---

21 Bovendien ligt de nadruk overwegend op moslimradicalisme, niet op andere vormen van religieus radicalisme en in beperkte mate op vormen van niet-religieus geïnspireerd radicalisme, terwijl juist op het niveau van processen en mechanismen mogelijk zinvolle vergelijkingen zijn te trekken.

betekenis zij daaraan hechten, welk perspectief ze eraan ontleenen, wat er volgens hen de oorzaken van zijn en wat zij ermee denken te bereiken. Het behoeft geen nadere toelichting dat mijn constatering is dat veel jongeren – op hun eigen manier – in staat zijn om antwoorden op dergelijke vragen te geven; dat zij benaderbaar zijn bovendien. Maar het kost tijd, veel tijd – en dan zijn beleidsmakers nodig die verder durven kijken dan hun politieke neus lang is. Complexe, langdurige en gelaagde processen, zoals het gevoelig worden voor radicalisering (die zich voltrekken in een buurt of wijk van een willekeurige stad, in een land als Nederland, van die ‘omgevingen’ invloed ondergaan, zonder werkelijk tot die buurt of wijk, die stad of dat land te behoren) zijn zonder ‘rapport’ met de direct betrokkenen zelf moeilijk te begrijpen – laat staan te concretiseren ten behoeve van doeltreffend preventief beleid.

## 7 Bij wijze van conclusie: geschiedenis van de toekomst

De huidige profilering van probleemwijken schiet tekort, omdat die te weinig zegt over historische ontwikkeling van die wijken en over de werking van discours in de wijken. Op welke manier raken wijken of buurten eigenlijk in verval? Hoe wordt verval ervaren? Dit zijn belangrijke vragen, want ooit waren de meeste van die wijken of buurten ‘goede’ wijken, ‘gewone’ buurten. En sommige waren altijd al ‘slechte’ wijken. Hoe werkt die neerwaartse spiraal? Gevoelens van onveiligheid en verloederding komen voort uit de verstrooiing van de sociale, juridische en morele orde in wijken en buurten. De actuele wijkaanpak grijpt daar nog onvoldoende effectief op in. Gedrag patronen van allochtone (maar ook autochtone) wijkbewoners zijn empirisch slecht gekend (Broek & Keuzenkamp 2008). Tal van interventies zijn gericht op het versterken van het ‘sociale weefsel’, maar hun uitvoeringspotentieel is statisch en gaat uit van de – onjuist gebleken – premisse dat de sociale samenhang in probleemwijken is geërodeerd. Dat is niet het geval, althans lang niet overal. Bovendien is erosie van de sociale samenhang een complex en veelvormig proces met diverse factoren van invloed, die in hun ontwikkeling echter slecht gekend zijn vanwege het verdwijnen van de sociaal-culturele agenda’s die de ‘bouwutopieën’ tot eind jaren zeventig kenmerkten. Werkt die neerwaartse spiraal anders in het geval van tuindorpen en satellietwijken, in het geval van vooroorlogse wijken en stadsdelen die in de jaren zestig of zeventig ontstonden? Nog zo’n intrigerende vraag, maar voor tal van probleemwijken ontbreken simpelweg te veel gegevens over opkomst, bloei en verval om een afdoend antwoord te formuleren.

Wat moslimradicalisme in Nederland precies inhoudt en hoe het meest adequaat kan worden geanticipeerd op radicalisering in delen van de moslimgemeenschap en etnische of culturele polarisatie tussen bevolkingsgroepen zijn vraagstukken die eveneens nog de nodige aandacht vragen. Tijdens een lezing in 1911 hield Snouck Hurgronje zijn publiek voor dat je altijd op je hoede moest zijn voor de ideeën die in islamitische kringen circuleren. De islam zou geen gelegenheid moeten krijgen om ideeën naar het



seculiere domein te verbreiden. Bestrijd de politieke islam, betoogde hij, en zorg via het onderwijs voor een verwestering van het denken, zodat de islam van binnenuit verandert. Dit devies lijkt door te klinken in het huidige beleid op het gebied van integratie, burgerparticipatie en bestrijding van radicalisme en extremisme onder moslims.

Maar er is nog relatief weinig bekend over verschuivingen en spanningen binnen moslimgemeenschappen in Nederland, vooral als het gaat om spanningen tussen generaties. In meer algemene zin is er nog weinig empirische kennis van de situationele samenhang van fenomenen als polarisatie, radicalisering, radicalisme, extremisme en terrorisme met maatschappelijke processen en verschijnselen, over de signalerende waarde van radicale attitudes en emoties voor radicalisering en extreem gedrag, over de factor leeftijd en beïnvloedingsmechanismen in processen van radicalisering (Slootman & Tillie 2006; Buijs, Demant & Hamdy 2006; Moors, 2007a; Moghaddam 2005; Sageman 2004; McCauley 2004; De Graaff 2008; vgl. Neugebauer 2001). Gevolg is dat polarisatie en radicalisering moeilijk en alleen met grote nuance inzichtelijk en daarmee meetbaar of althans tastbaar te maken zijn. Beleidsmakers staan in dit opzicht voor een lastige opgave en dragen een grote verantwoordelijkheid (Hagendoorn & Sniderman 2004).

Het huidige beleid gericht op integratie, participatie en deradicalisering is een bange reus op lemen voeten. Hoewel moslimradicalisme in de militante variant die tot extremisme of terreur zou kunnen leiden in Nederland, qua omvang althans, beperkt is, hebben we toch van doen met een serieuze problematiek die een wissel trekt op de Nederlandse samenleving en niet in de laatste plaats op de moslims die in Nederland leven. De maatschappelijke samenhang is in het geding, om het met enig pathos te verwoorden, en daarom valt er vanuit het oogpunt van veiligheid ook wel wat over te zeggen (Ellian 2006). Radicalisme en extremisme vormen een veiligheidsrisico. De vraag is echter waar precies de grens ligt tussen het bestrijden van onveiligheid in de betekenis van een aantoonbaar hoog maatschappelijk risico en het tegengaan of voorkomen van processen van polarisatie en radicalisering. Waar en wanneer zijn veiligheids- en inlichtingendiensten aan zet? En hoe ver gaan de verantwoordelijkheid en bevoegdheid van gemeenten om 'de boel bij elkaar te houden'? Het huidige dominante discours heeft een 'lage pijngrens' als het over gelovige moslims in Nederland gaat: *de islam is een vijandige religie en praxis die 'hic et nunc' om 'harde tegenactie' vraagt.* Het relevante perspectief dat de strijd tegen de 'onmaatschappelijke varianten' van *de islam* eigenlijk niet een strijd is tegen die islam, of tegen die moslimgemeenschappen, maar bij uitstek een strijd die zich *binnen* de islam afspeelt (Roy 2002; Kepel 2004), krijgt in Nederland te weinig aandacht.

Niettemin is evident dat vanuit dit gezichtspunt andere beleidsmatige activiteiten geëigend zijn dan het angstvertoog lijkt te dicteren. Juist daar wringt de schoen. Er liggen onmiskenbaar empirisch duidbare verbanden tussen ervaren vervreemding, xenofobe ressentimenten, gebrek aan vertrouwen (in de overheid en in buurtgenoten), polarisatie en de vatbaarheid voor radicalisering in wijken en buurten. Het zijn



complexe verbanden die om genuanceerde oordeelsvorming vragen. Risicofactoren die polarisatie voorspellen, bijvoorbeeld, hebben minder te maken met gevoelens van krenking en achterstelling, maatschappelijke ontevredenheid, of angst voor de islam, dan met persoonlijke beleving van overlast, intimidatie en onveiligheid op buurtniveau (Boutellier et al. 2007; Van Wonderen & Boutellier 2007). Gevoeligheid voor radicalisering onder moslims heeft wel te maken met een voedingsbodemp van gekrenktheid, ervaren discriminatie en achterstelling, wantrouwen tegenover de (lokale) overheid, maar is bovendien gerelateerd aan de prevalentie van een dichotoom wereldbeeld (soms met een sterke geneigdheid tot utopisch denken) dat ofwel een religieuze, ofwel een politieke dimensie kan hebben. Tussen deze beide kerndimensies van radicalisme bestaat overigens geen significante samenhang (Slootman & Tillie 2006). Kortom, angst is een slechte raadgever, ook voor beleid.

Het alternatief is meer empirisch en vooral kwalitatief onderzoek naar ontwikkelingen van opvattingen over religie, politiek, samenleven, normen, normativiteit én normaliteit die orthodoxe gelovigen én hun buurtgenoten er elk voor zich en in relatie tot elkaar op nahouden. Over de ervaringen die aan de basis van die opvattingen en overtuigingen liggen, weten we eigenlijk vrijwel niets. We concentreren ons vooral op omstandigheden waarin ervaringen naar boven komen, maar niet op die ervaringen als zodanig. Gemeenten baseren preventieve interventies om onveiligheid te verminderen doorgaans op onderzoek naar de omstandigheden waarin mensen zich onveilig voelen, maar hebben zodoende nog geen inzicht in wat burgers daar en dan precies ervaren (Maso, Andringa & Heussèr 2004; Maso 2007). Als onderzoek kan laten zien in welke maatschappelijke ontwikkelingen die opvattingen wortelen, kan het beleid aangrijpen op de ankerpunten die mensen ervaren in de Nederlandse maatschappij. Het verlies aan context is echter de grootste makke van het huidige preventieve beleid om onveiligheid – bijvoorbeeld criminaliteit – aan te pakken. Een brede, contextueel gevoelige opzet van onderzoek en beleid heeft het versterken van leefbaarheid door preventieve interventies als het primaire doel, niet het tegengaan van onveiligheid. Anders geformuleerd: veiligheidsbeleid dient te worden opgevat als een onderdeel van leefbaarheidbeleid. Veiligheid is niet het einddoel, maar vormt een belangrijk aspect van een breder maatschappelijk beleid gericht op het versterken van wenselijke patronen van samenleven op buurt- en wijkniveau. In de kern is dit positief beleid. Toch blijven we – het dominante discours van de ‘risicomaatschappij’ en de ‘veiligheidssamenleving’ (Beck 1986; Giddens 1991) – veiligheid in negatieve zin definiëren als de tegenpool van onveiligheid (Garland 2001). Bij positief beleid past echter een positieve, dynamische definitie van veiligheid (Roels 2007; zie ook Deklerck 2006; Terpstra 2006).

Meer algemeen gesteld is het van belang wijken en buurten te leren kennen als ‘lieux de mémoire’. De wijk of buurt is hierbij niet louter in focus als een vastomlijnde fysieke eenheid, maar als een stadsdeel dat steeds opnieuw is en wordt uitgevonden. Het cultuurhistorische perspectief kan hier een zinvolle en bruikbare bijdrage leveren aan

criminologisch en sociologisch onderzoek, niet alleen ten behoeve van een conceptueel kader om grote en kleine verhalen met elkaar in verband te brengen, maar ook als instrument dat een breed en kleurrijk palet van kwalitatieve en kwantitatieve informatiebronnen kan verzamelen en samenbrengen. Beleid heeft geheugen en het collectieve geheugen van wijk- en buurtbewoners vormt een spiegel voor beleid.

Het is maar dat bestuurders zich daar bewust van blijven. Daarom wordt in de eerste strofe van het gedicht van K. Michel dat het motto vormt bij dit artikel: de Haagse hofvijver overeind gezet als een spiegel voor de stad. In de slotstrofe krijgen de vissen het door: 'Kijk,' stoten de vissen elkaar aan, 'dat zilvergrijze / Dat schitterende schuimende, woelende weidse / Dat zich daar uitstrekt tot aan de einder en verder / Dat is nou de zee, ja daar is de zee'.

## 8 Literatuur

- Agamben, G. (1998), *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.
- AIVD (2004a), *Saoudische invloeden in Nederland. Verbanden tussen salafitische missie, radicaliseringsprocessen en islamitisch terrorisme*. Den Haag.
- AIVD (2004b), *Van dawa tot jihad. De diverse dreigingen van de radicale islam tegen de democratische rechtsorde*. Den Haag.
- AIVD (2006), *De gewelddadige jihad in Nederland. Actuele trends in de islamitisch-terroristische dreiging*. Den Haag.
- AIVD (2007), *Radicale dawa in verandering. De opkomst van islamitisch neoradicalisme in Nederland*. Den Haag.
- Albrecht, H.-J. (2001), Post-adjudication dispositions in comparative perspective, in: *Sentencing and sanctions in Western countries*, M. Tonry en R.S. Frase (eds.). Oxford: Oxford University Press.
- Antes, P., A.W. Geertz en R. Warne (eds.) (2004), *New Approaches in the Study of Religion. II. Textual, comparative, sociological and cognitive approaches*. Berlijn: Mouton de Gruyter.
- Archer, M.S. (1988), *Culture and agency. The place of culture in social theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aspinall, E. (2007) From Islamism to nationalism in Aceh, Indonesia, in: *Nations and Nationalism* 13 (2), pp. 245–263.
- Assmann, A. (1999), *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck.
- Ayoob, M. (2004), Political islam: image and reality, in: *World Policy Journal* 21 (3). <http://worldpolicy.org/journal/articles/wpj04-3/ayooob.htm>
- Baczko, B. (1978), *Lumières de l'utopie*. Parijs: Payot.
- Badiou, A. (2005), *Le siècle*. Parijs: Seuil.

- Bauman, Z. (2000), *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2001), *Community: seeking safety in an insecure world*. Cambridge: Polity Press.
- Bayat, A. (2007), *Islam and democracy. What is the real question?* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Beck, U. (1986), *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beckford, J. (2003), *Social theory and religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beckhoven, E. van en R. van Kempen (2002), *Het belang van de buurt. De invloed van herstructurering op activiteiten van blijvers en nieuwkomers in een Amsterdamse en een Utrechtse buurt*. Den Haag, Utrecht: DGW/Nethur partnership.
- Beirne, P. (ed.) (1994), *The origins and growth of criminology: Essays on intellectual history 1760-1945*. Aldershot: Ashgate Publishing Co.
- Blokland, T. (2005), *Goeie burens houden zich op d'r eigen. Buurt, gemeenschap en sociale relaties in de stad*. Den Haag: Dr. Gradus Hendriks Stichting.
- Blokland-Potters, T. (1998), *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.
- Blom, M., J. Oudhof, R.V. Bijl en B.F.M. Bakker (eds.) (2005), *Verdacht van criminaliteit. Allochtonen en autochtonen nader bekeken*. Den Haag: WODC/CBS.
- Boender, W. (2000), Freedom of Religion in The Netherlands. The Immigration Policy regarding Imams, in: *Exploring Religious Identities. Studies concerning the Relations between Jews, Christians and Muslims in Modern Western Europe*, W. Boender en M. de Jong (eds.). Leiden: Centrum voor Islam in Europa, pp. 155-169.
- Boender, W. (2007), *Imam in Nederland. Rol, gezag en binding in een seculariserende samenleving*. Amsterdam: Uitgeverij Prometheus.
- Boer, N. de (2001), De opkomst van de wijkaanpak als dominante strategie in het sociaal beleid, in: *Meeting point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*, J.W. Duyvendak en L. Veldboer (eds.). Amsterdam: Boom.
- Böhler, B. (2004), *Crisis in de rechtstaat. Spraakmakende zaken, verborgen processen*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Boland, B.J. (1971), *The struggle of Islam in modern Indonesia*. Den Haag: Nijhoff.
- Bonger, W.A. (1913), *Geloof en misdaad. Een criminologische studie*. Leiden: Brill.
- Bonger, W.A. (1938), Over criminele statistiek. Een bijdrage tot haar geschiedenis en haar theorie, in: *Tijdschrift voor strafrecht* 48 (4), pp. 417-469.
- Bonnett, A. (2004), *The Idea of the West. Culture, Politics, and History*. Basingstoke: Palgrave Mcmillan.
- Borgers, M.J. (2007), *De vlucht naar voren*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Bosma, K. en C. Wagenaar (2002), De macht van de makers. De planningseuforie bij de wederopbouw van Rotterdam en Warschau, in: *Utopie: utopisch denken, doen en*

- bouwen in de twintigste eeuw*, M. de Keizer et al. (eds.). Zutphen: Walburg Pers, pp. 184-208.
- Bourke, J. (2005), *Fear. A cultural history*. Londen: Virago Press Ltd.
- Bousetta, H., S. Gsir en D. Jacobs (2005), *Active Civic Participation of Immigrants in Belgium*. Oldenburg: Country Report prepared for the European research project POLITIS.
- Boutellier, J.C.J. (2003), *De veiligheidsutopie. Hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Boutellier, J.C.J. (2007a), *Nodale orde. Veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Boutellier, J.C.J. (2007b), Tussen controle en vertrouwen. De ontwikkeling van veiligheid en burgerschap, in: *Staat van veiligheid. De Nederlandse samenleving sinds 1900*, M. de Keizer en S.C. Roels (eds.). Zutphen: Walburg Pers, pp. 184-198.
- Boutellier, H., R. van Wonderen, S. Tan, I. de Groot en S. Nieborg (2007), *Sociaal vertrouwen in Oud-Zuid. Literatuurverkenning en ontwikkeling van een meetinstrument*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Bovenkerk, F. (2006), Islamofobie, in: *Monitor racisme en extremisme. Zevende rapportage*, J. van Donselaar en P. Rodriguez (eds.). Amsterdam: Anne Frank Stichting en Universiteit Leiden, pp. 86-110.
- Bovenkerk, F., K. Bruins, L. Brunt en H. Wouters (1985), *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad*. Meppel, Amsterdam: Boom.
- Briggs, C.L. (1996) The Politics of Discursive Authority in Research on the 'Invention of Tradition', in: *Cultural Anthropology* 11, pp. 435-469.
- Brink, G. van den (2007a), *Moderniteit als opgave. Een antwoord aan relativisme en conservatisme*. Amsterdam: SUN.
- Brink, G. van den (2007b), *Prachtwijken?! De mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse probleemwijken*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Broek, A. van den en S. Keuzenkamp (eds.) (2008), *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Buijs, F., F. Demant en A. Hamdy (2006), *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bulmer, M. (1984), *The Chicago School of Sociology: Institutionalization, Diversity, and the Rise of Sociological Research*. Chicago: University of Chicago Press.
- Burke, P. (2004), *What is cultural history?* Oxford: Polity Press.
- Buruma, I. (2006), *Murder in Amsterdam. The death of Theo van Gogh and the limits of tolerance*. New York: The Penguin Press.
- Buruma, I. en A. Margalit (2004), *Occidentalism. The West in the eyes of its enemies*. Londen: Penguin Books.
- Buruma, Y. (2005a), Moslimradicalisme en het strafrecht, in: *Delikt en Delinkwent* 16, pp. 259-271.

- Buruma, Y. (2005b), *De dreigingsspiraal. Onbedoelde neveneffecten van misdadbestrijding*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Butter, E., E. Orendi en K. Schaap (1994), *Karakters in het laagland. De positie van Chinezen in Nederland: situatieschets, knelpunten en aanbevelingen*. Amsterdam: LFCON/Amsterdams Centrum Buitenlanders.
- Carabain, C.L. (2007), *Taking too much for granted? A study on the measurement of social attitudes*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Castells, M. (1996-1998), *The information age*, 3 delen. Oxford: Blackwell Publishers.
- Certeau, M. de (1980), *L'invention du quotidien. I: Arts de faire*. Parijs: Gallimard.
- Charles, J.B. (1953), *Volg het spoor terug*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Claassen, R. (2007), The useful myth of state security. Reflections on the state's special role in security provision, in: *Staat van veiligheid. De Nederlandse samenleving sinds 1900*, M. de Keizer en S.C. Roels (eds.). Zutphen: Walburg Pers, pp. 169-183.
- Croes, M.T. en M. Schuilenburg (eds.) (2007), *Justitiële Verkenningen*, 33 (8).
- Daems, T. (2006), On the origins of criminology. A research note, in: *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice* 14 (1), pp. 115-125.
- Daems, T. en L. Robert (eds.) (2007), *Zygmunt Bauman. De schaduwzijde van de vloei-bare moderniteit*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Deben, L. en C. Schuyt (2000), *Sociale cohesie in Almere. Sociale samenhang in een jonge stad*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Debuyst, C., F. Digneffe, J.M. Labadie en A. Pires (1995), *Histoire des savoirs sur le crime et la peine, tome I. Des savoirs diffus à la notion de criminel-né*. Bruxelles: De Boeck.
- Debuyst, C., F. Digneffe, J.M. Labadie en A. Pires (1998), *Histoire des savoirs sur le crime et la peine, tome II. La rationalité pénale et la naissance de la criminologie*. Bruxelles: De Boeck.
- Deklerck, J. (2006), Onveiligheidsvraagstukken integraal aanpakken: de 'preventiepyramide', in: *Tijdschrift voor Veiligheid*, 5 (3), pp. 19-37.
- Dennett, D.C. (2006), *Breaking the spell. Religion as a natural phenomenon*. Londen: Allen Lane.
- Dieteren, R. (1951), *Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg. 'Ons Limburg' 1911-1951*. Heerlen: Winants.
- Dieteren, R. (1959), *De migratie in de mijnstreek 1900-1935*. Heerlen: N.V. Uitgeverij Winants.
- Dijk, T. van (1988), *News as discourse*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Dopheide, E. en J. Martínez (2007), Hoe scoort mijn wijk?, in: *Rooilijn* 40 (5), pp. 338-343.

- Douglas, M. (2001), Omgaan met onzekerheid, in: *Ethische perspectieven* 11 (1-2), pp. 3-14.
- Duyvendak, J.-W. en I. de Haan (eds.) (1997), *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (eds.) (2004), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Eco, U. (2004), *Storia della Bellezza*. Milaan: Bompiani. [Nederlandse vertaling: *De geschiedenis van de schoonheid* (2005). Amsterdam: Bert Bakker.]
- Eco, U. (2007), *Storia della Brutezza*. Milaan: Bompiani. [Nederlandse vertaling: *De geschiedenis van de lelijkheid* (2007). Amsterdam: Bert Bakker.]
- ECRI (2008), *Derde rapport over Nederland*. Straatsburg: Raad van Europa.
- Eiffers, H. en W. de Jong (2004), 'Nee, ik voel me nooit onveilig'. *Determinanten van sociale veiligheidsgevoelens*. Den Haag: RMO.
- Ellian, A. (2006), *Sociale cohesie en islamitisch terrorisme*. Leiden: Universiteit Leiden (inaugurele rede).
- Engbersen, G., E. Snel en Weltevrede, A. (2005), *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Eén verhaal over twee wijken*. Amsterdam: WRR.
- Entzinger, H.B. en E. Dourleijn (2008), *De lat steeds hoger: de leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*. Assen: Van Gorcum.
- EUMC (2002), *Summary report on Islamophobia in the EU after 11 September 2001*. Wenen: EUMC.
- Feber, G.H.A. (1933), *De criminaliteit der katholieken in Nederland*. Roermond, Maaseik: J.J. Romen.
- Fennema, M. (2001), *De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie*, 3<sup>e</sup> druk. Amsterdam: Uitgeverij Aksant.
- Fennema, M. en J. Tillie. (2001), Civic community, political participation and political trust of ethnic groups, in: *Connections*, 24 (1), pp. 26-41.
- Fennema, M. en J. Tillie (2008), Social capital in multicultural society, in: *Handbook on Social Capital*, D. Castiglione, J. Van Deth en G. Wolleb (eds.). Oxford: Oxford University Press.
- Fijnaut, C.J.C.F. (1981), Verklaren en bestrijden in de criminologie, in: *Panopticon* 2 (6), pp. 549-574.
- Fijnaut, C.J.C.F. (1994), Opnieuw: verklaren en bestrijden in de criminologie, in: *Tijdschrift voor criminologie* 36 (1), pp. 29-31.
- Fijnaut, C.J.C.F. (2005), *Onwetendheid en wetenschap in de criminologie*. Den Haag: WODC.
- Fijnaut, C.J.C.F. et al. (2007), *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 5 delen. Amsterdam: Boom.



- Flap, H. en B. Völker (2005), Gemeenschap, informele controle en collectieve kwaden, in: *Burgers in de buurt. Samenleven in school, wijk en vereniging*, B. Völker (ed.). Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 41-70
- Frijhoff, W. (2007), *Dynamisch erfgoed*. Amsterdam: SUN.
- Frissen, P.H.A. (2007a), *De staat van verschil. Een kritiek van de gelijkheid*. Amsterdam: Van Genneep.
- Frissen, P.H.A. (2007b), Verschil en ongelijkheid: een lofzang, *Justitiële Verkenningen* 33 (8), pp. 35-47.
- Galassi, S. (2004), *Kriminologie im Deutschen Kaiserreich. Geschichte einer gebrochenen Verwissenschaftlichung*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Garland, D. (1994), Of crimes and criminals: The development of criminology in Britain, in: *The Oxford handbook of criminology*, M. Maguire, R. Morgan en R. Reiner (eds.). Oxford: Oxford University Press, pp. 17-68.
- Garland, D. (2001), *The culture of control. Crime and social order in contemporary society*. Oxford: Oxford University Press.
- Gauchet, M. (2002), Gezichten van het andere. Het traject van het utopisch bewustzijn, in: *Utopie: utopisch denken, doen en bouwen in de twintigste eeuw*, M. de Keizer et al. (eds.). Zutphen: Walburg Pers, pp. 55-67.
- Geertz, C. (1973), *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books.
- Gent, W. van, S. Musterd en W. Ostendorf (2007), Over de problemen van een wijkgerichte aanpak. Van probleemwijk naar prachtwijk?, in: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, 13 (4), pp. 44-50.
- Giddens, A. (1991), *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press Cambridge.
- Gilbert, M. (1989), *On social facts*. Londen: Routledge.
- Gilbert, M. (2006), *A theory of political obligation: membership, commitment, and the bonds of society*. Oxford: Clarendon Press.
- Graaff, B.G.J. de (2007), *Something in the air: terrorisme als kunst*. Leiden: Universiteit Leiden (college bij de opening van het academisch jaar van de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden). [http://www.nieuws.leidenuniv.nl/content\\_docs/kunst\\_4-9-07.pdf](http://www.nieuws.leidenuniv.nl/content_docs/kunst_4-9-07.pdf)
- Graaff, B.G.J. de (2008), *De wetenschapper en de spin. Over de (on)mogelijkheid van toekomstverkenningen ten aanzien van radicalisering en terrorisme*. Leiden: Universiteit Leiden (inaugurale rede).
- Hagendoorn, L. en P. Sniderman (2004), Het conformisme-effect: sociale beïnvloeding van de houding ten opzichte van etnische minderheden, in: *Mens en Maatschappij* 79 (2), pp. 101-143.
- Halbwachs, M. (1925), *Les cadres sociaux de la mémoire*. Parijs: Albin Michel.

- Havermans, F.M. (1953), *Over de criminaliteit onder katholieken*. Roermond, Maaseik: J.J. Romen & Zonen.
- Hazeu, C.A., N.G.J. Boonstra, M. Jager-Vreugdenhil en P. Winsemius (2005), *Buurtinitiatieven en buurtbeleid in Nederland anno 2004. Analyse van een veldonderzoek van 28 casussen*. WRR Webpublicatie nr. 9.
- Hebben, G.J. (2001), Poels, Henricus, in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, deel 8. Amsterdam: Stichting Beheer IISG, pp. 193-203.
- Henten, J.W. van en A. Houtepen (eds.) (2001), *Religious identity and the invention of tradition*. Assen: Van Gorcum.
- Hobsbawm, E. en T. Ranger (eds.) (1983), *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hond, J. de (2008), *Verlangen naar het Oosten. Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur, ca. 1800 – 1920*. Leiden: Primavera Pers.
- Hooghe, M. (2001), Waardencongruentie binnen vrijwillige verenigingen: een sociaal-psychologisch verklaringsmodel voor de interactie van zelfselectie en socialisering, in: *Mens en maatschappij* 76 (2), pp. 102-120.
- Hooghe, M. (2005), Ethnic Organisations and Social Movement Theory: the Political Opportunity Structure for Ethnic Mobilisation in Flanders, in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (5), pp. 975-990.
- Hooghe, M. (2008), Voluntary Associations and Socialization: Tocqueville Meets Social Psychology, in: *Handbook on Social Capital*, D. Castiglione, J. Van Deth en G. Wolleb (eds.). Oxford: Oxford University Press.
- Hooghe, M. en B. Wilkenfeld (2007), The stability of political attitudes and behaviors across adolescence and early adulthood. A comparison of survey data on adolescents and young adults in eight countries, in: *Journal of Youth and Adolescence*, 37 (2), pp. 155-167.
- Houwaart, E.S. (1991), *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.
- Huntington, S.P. (1996), *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Simon & Schuster.
- Jennissen, R.P.W. en M. Blom (2007), *Allochtonen en autochtonen verdachten van verschillende delicttypen nader bekeken*. Den Haag: WODC.
- Jong, D.J. de (2007), *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens*. Amsterdam: Uitgeverij Aksant.
- Jonker, E. (2007), Van veiligheidskooi naar kreukelzone. Over onzekerheid en vertrouwen, in: *Staat van veiligheid. De Nederlandse samenleving sinds 1900*, M. de Keizer en S.C. Roels (eds.). Zutphen: Walburg Pers, pp. 26-49.



- Kempe, G.Th. (1938), *Criminaliteit en kerkgenootschap*. Utrecht, Nijmegen: Dekker & Van de Vegt.
- Kepel, G. (2004), *Fitna. Guerre au coeur de l'islam*. Parijs: Gallimard.
- Kerckvoorde, J. van (1995), *Een maat voor het kwaad? Over de meting van criminaliteit met behulp van officiële statistieken en door middel van enquêtes*. Leuven: Universitaire Pers.
- Klep, P.M.M. en I.H. Stamhuis (2002), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850*. Amsterdam: Uitgeverij Aksant.
- Kluvelde, A. (2007), *Pijn. De terugkeer naar het paradijs en de wens er weer uit te ontsnappen*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Kokoreff, M., M. Péraldi en M. Weinberger (eds.) (2007), *Économies criminelles et mondes urbains*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Komter, A., J. Burgers en G. Engbersen (2000), *Het cement van de samenleving. Een verkennende studie naar solidariteit en cohesie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Koning, M. de (2008), *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Koningsveld, P.S. van (1982), *Snouck Hurgronje alias Abdoel-Ghaffar. Enige kritisch-historische kanttekeningen over het leven van de Islamkenner Snouck Hurgronje*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden.
- Koningsveld, P.S. van (1985), *Snouck Hurgronje's 'Izhaar oel-Islaam': een veronachtzaamd aspect van de koloniale geschiedenis*. Leiden: Documentatiebureau Islam-Christendom.
- Koningsveld, P.S. van (1988), *Snouck Hurgronje en de Islam: acht artikelen over leven en werk van een oriëntalist uit het koloniale tijdperk*. Leiden: Documentatiebureau Islam-Christendom.
- Kreukels, L.H.M. (1986), *Kolen en kompels. De geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers*. Amsterdam, Brussel: Elsevier.
- Kronjee, G. en M. Lampert (2006), Leefstijlen in zingeving, pp. 171-208, in: *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (eds.). Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press.
- Lampert, M. (2007), Mentality onderzoek. Motivaction, in: Een land dat langzaam ontspant, *De Volkskrant*, P. Giesen, 23 juni 2007.
- Leerssen, J. (2006), *National thought in Europe. A cultural history*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lipset, S.M. (1960), *Political man. The social bases of politics*. New York: Doubleday.
- Litjens, H.P.M. (1973), *De criminaliteit in Limburg. Een historisch overzicht*. Maastricht: Ernest van Aelst.

- Manuel, F.E. en F.P. Manuel (1982), *Utopian thought in the Western world*. New York: Belknap Press.
- Maso, I. (2007), Het hermeneutische interview, in: *Kwalitatief interviewen: kunst en kunde*, J. Evers (ed.). Den Haag: Boom Juridische uitgevers, pp. 175-183.
- Maso, I., G. Andringa en S. Heusèr (2004), *De rijkdom van ervaringen. Theorie en praktijk van empirisch fenomenologisch onderzoek*. Utrecht: Lemma.
- Matthews, R. (1987), Decarceration and social control. Fantasies and realities, in: *Transcarceration: Essays in the sociology of social control*, J. Lowman, R.J. Menzies en T.S. Palys (eds.). Aldershot: Gower Publishing, pp. 338-357.
- McCauley, C. (2004), Psychological issues in understanding terrorism and the response to terrorism, in: *Psychology of terrorism, condensed edition: coping with the continuing threat*, C.E. Stout (ed.). Westport: Praeger, pp. 33-65.
- Meadows, D.H., D.L. Meadows, J. Randers en W.W. Behrens III (1972), *The Limits to Growth*, New York: Universe Books.
- Meeuwse, K. (2000), *Het huis van Han. Honderd jaar Chinese geschiedenis in Nederland*. Utrecht: Uitgeverij Buma.
- Meijering, E. (2007), *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Methorst, H.W. (1902), *Geschiedenis van de Statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*. 's-Gravenhage: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Michel, K. (2004), *Kleur de schaduwen*. Amsterdam, Antwerpen: Uitgeverij Augustus.
- Middelaar, L. van (2002), Inleiding, in: *Utopie: utopisch denken, doen en bouwen in de twintigste eeuw*, M. de Keizer et al. (eds.). Zutphen: Walburg Pers, pp. 9-30.
- Ministerie van Justitie (2005a), *Nota weerbaarheid en integratiebeleid. Preventie van radicalisering vanuit het perspectief van integratiebeleid*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Ministerie van Justitie (2005b), *Nota radicalisme en radicalisering*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Ministerie van VROM (2007), *Integratienota 2007-2011: 'Zorg dat je erbij hoort!'*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Moghaddam, F.M. (2005), The staircase to terrorism. A psychological exploration, in: *American Psychologist* 60 (2), pp. 161-169.
- Moors, H. (2003), Prora: een moeizaam monument, in: *Kleio*: 44 (6), pp. 7-14.
- Moors, H. (2007a), *Extreem? Moeilijk! Extreem en radicaal gedrag van jongerengroepen in Limburg. Risico's en reactierepertoires*. Tilburg: IVA.
- Moors, H. (2007b), Anonieme angst, in: *Crimelink* 1 (0), p. 15.
- Moors, H. (2008a), Soaps in the city, in: *Crimelink* 1 (1), p. 15.
- Moors, H. (2008b), Les socialismes utopiques et les femmes, in: *Encyclopédie de l'histoire des femmes en Belgique*, E. Gubin et al. (eds.). Bruxelles: Racine [te verschijnen].

- Moors, H., K.M. Jacobs en K. Veenma (2006), Veiligheidsbeleid = kwaliteitsbeleid, in: *Tijdschrift voor Veiligheid* 5 (3), pp. 52-56.
- Mucchielli, L. (ed.) (1994), *Histoire de la criminologie française*. Parijs: L'Harmattan.
- Muller, E.R. (ed.) (2004), *Veiligheid. Studies over inhoud, organisatie en maatregelen*. Deventer: Kluwer.
- Nagel, W.H. (1949), *De criminaliteit van Oss*. Den Haag: D.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij N.V.
- Neugebauer, G. (2001), Extremismus – Rechtsextremismus – Linksextremismus: Einige Anmerkungen zu Begriffen, Forschungskonzepten, Forschungsfragen und Forschungsergebnissen, <http://www.extremismus.com/texte/ext1.pdf>.
- Nieuwbeerta, P., P.L. McCall, H. Elffers, K. Eising en K. Wittebrood (2008), Buurkenmerken en slachtofferschap van moord en doodslag, *Tijdschrift voor Criminologie* 50 (1), pp. 17-34.
- O'Malley, P. (2000), Criminologies of catastrophe? Understanding criminal justice on the edge of the new millennium, in: *The Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 33 (2), pp. 153-167.
- Oorschot, J.J.M.P. van (1982), *Eindhoven. Een samenleving in verandering*, 2 delen. Eindhoven: Gemeente Eindhoven.
- Pamuk, O. (2005), *Istanbul. Herinneringen en de stad*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Paramelle, F. (2005), *Histoire des idées en criminologie au XIXe et au XXe siècle: Gabriel Tarde*. Parijs: L'Harmattan.
- Pawson, R. en N. Tilley (1997), *Realistic evaluation*. Londen: Sage.
- Pawson, R. (2006), *Evidence based policy: a realist perspective*. Londen: Thousand Oaks.
- Perry, J. (1983), *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920*. Amsterdam: Van Genneep.
- Peters, R. (1979), *Islam and Colonialism: The Doctrine of Jihad in Modern History*. 's-Gravenhage: Mouton.
- Pijper, G.F. (1977), *Studiën over de geschiedenis van de Islam in Indonesia, 1900-1950*. Leiden: Brill.
- Pleij, H. (2005), *Erasmus en het poldermodel*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Pleysier, S. (2008), "Integrale veiligheid" als dogma? Grenzen aan het heersende veiligheidsdiscours, in: *Tijdschrift voor Veiligheid* 7 (1), pp. 34-46.
- Poirrier, P. (2004), *Les enjeux de l'histoire culturelle*. Parijs: Seuil.
- Pover, P. (1970), *Terugblik op een voltooid maatschappij en haar criminaliteit*. Kampen: Drukkerij Schuttersmagazijn.

- Ramadan, T. (2007), Moderne samenlevingen: individuele rechten en collectieve rechten, in: *Justitiële Verkenningen* 33 (8), pp. 12-22.
- Raulin, A. (2007), *Anthropologie urbaine*. Parijs: Armand Colin.
- Reijndorp, A. (2002), Meer stad in de wijk: kritiek op de wijkaanpak in historisch perspectief, in: *Tijdschrift voor de sociale sector*, 55 (8), pp. 14-19.
- Reijndorp, A. (2005), *Stadswijk. Stedenbouw en dagelijks leven*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Rennen, W. en G. Verstraete (2005), De “spatial turn” in de hedendaagse cultuur-analyse: een literatuuronderzoek, in: *Cultuurwetenschappen in Nederland en België. Een staalkaart voor de toekomst*, S. Levie en E. van Meerkerk (eds.). Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, pp. 83-95.
- Rietbergen, P. (2007), *Europa's India. Fascinatie en cultureel imperialisme, circa 1750 – circa 2000*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt.
- RMO (2005), *Eenheid, verscheidenheid en binding. Over concentratie en integratie van minderheden in Nederland*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Rock, P. (ed.) (1994), *History of criminology*. Aldershot: Dartmouth.
- Roels, S.C. (2005), *Security: An inquiry into the character of a value that dominates today's society*. Utrecht: doctoraalscriptie Universiteit Utrecht.
- Roels, S.C. (2007), Staat van veiligheid. Inleiding op een allerminst statisch begrip, in: *Staat van veiligheid. De Nederlandse samenleving sinds 1900*, M. de Keizer en S.C. Roels (eds.). Zutphen: Walburg Pers, pp. 11-25.
- Röling, B.V.A. (1972), *Misdaad bij Shakespeare. De criminologische betekenis van Shakespeare's Macbeth*, 2de druk. Deventer: Kluwer.
- Roos, T. de (2007), Doelbewust strafrecht en maakbare veiligheid. De ontwikkeling van een eeuw strafrecht in Nederland, in: *Staat van veiligheid. De Nederlandse samenleving sinds 1900*, M. de Keizer en S.C. Roels (eds.). Zutphen: Walburg Pers, pp. 129-149.
- Rooy, H. van (1939), *De criminaliteit onder katholieken in Nederland*. 's-Gravenhage.
- Rothschild, E. (1995), What is security?, in: *Daedalus* 124 (3), pp. 53-98.
- Rovers, B. (1996), *Criminografie van Rotterdam. Jeugdigen en veel voorkomende criminaliteit in de periode 1990-1994*. Gouda: Quint.
- Roy, O. (2002), *L'islam mondialisé*. Parijs: Seuil.
- Roy, O. (2005), *La laïcité face à l'islam*. Parijs: Éditions Stock.
- Ruigrok, N. en W. van Atteveldt (2007), Global Angling with a Local Angle: How U.S., British and Dutch Newspapers Frame Global and Local Terrorist Attacks, in: *Harvard International Journal of Press Politics*, 12 (1), pp. 68-90.
- Sageman, M. (2004), *Understanding terror networks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Said, E. (2004), *Orientalism*, 25<sup>e</sup> druk. New York: Pantheon Books.

- Sampson, R.J. (2001), Crime and Public Safety. Insights from Community Level Perspectives on Social Capital, in: *Social Capital and Poor Communities*, S. Saegert, J.P. Thompson en M.R. Warren (eds.). New York: Russell Sage Foundation, pp. 89-114.
- Sas, N.C.F. van (2005), *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Schuilenburg, M. (ed.) (2005), De verbeelding van misdaad en straf, in: *Justitiële verkenningen*, 31 (4).
- Schuyt, K. (2007), *Steunberen van de samenleving. Sociologische essays*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sen, A. (2006), *Identity and Violence. The illusion of destiny*. Londen: Penguin Books.
- Shadid, W.A. en P.S. van Koningsveld (1999), Beeldvorming over de imam in Nederland, in: *Religie, cultuur en minderheden*, W.A. Shadid en P.S. van Koningsveld (eds.). Tilburg: TUP, pp. 55-77.
- Slootman, M. en J. Tillie (2006), *Processen van radicalisering. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*. Amsterdam: IMES.
- Sniderman, P. en L. Hagendoorn (2007), *When ways of life collide; multiculturalism and its discontents in The Netherlands*. New Jersey: Princeton University Press.
- Sparks, R. (2001), Degrees of estrangement. The cultural theory of risk and comparative penology, in: *Theoretical criminology*, 5 (2), pp. 159-176.
- Spierenburg, P. (2007), Apegatjes achtervolgers. Sociale controle tussen verschuivende geweldsdrempels en veranderende noties van privacy, in: *Toezicht houden: Drie perspectieven op sociale controle*, H.G. Bunt, P. Spierenburg en R. van Swaaningen (eds.). Den Haag: Boom Juridische uitgevers, pp. 37-112.
- Stamhuis, I.H. (1989), 'Cijfers en aequaties' en 'Kennis der staatskrachten'. *Statistiek in Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam, Atlanta: Uitgeverij Rodopi.
- Steden, R. van (2007), *Privatizing policing. Describing and explaining the growth of private security*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Stern, F. (1965), *The politics of cultural despair*. New York: Doubleday Anchor.
- Stern, J. (2003), *Terror in the name of God*. New York: HarperCollins Publishers.
- Stol, W. et al. (eds.) (2006), *Basisboek integrale veiligheid*. Bussum: Coutinho.
- Szreter, S. (1996), *Fertility, class, and gender in Britain 1860-1940*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Terpstra, J. (2006), Veiligheidszorg als publiek goed bij een gedeelde verantwoordelijkheid, in: *Gedeelde verantwoordelijkheid voor veiligheid*, L. Gunther Moor en R. Johannink (eds.). Dordrecht: Stichting SMVP.
- Tillie, J. en B. Slijper (2007), Immigrant political integration and ethnic civic communities in Amsterdam, in: *Identities, Affiliations, and Allegiances*, S. Benhabib, I. Shapiro en D. Petranovic (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 206-225.

- Tonry, M. (2004), *Thinking about crime. Sense and sensibility in American penal culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Uricchio, W. (2007), The threat within. Information and security in a time of terror, in: *Staat van veiligheid. De Nederlandse samenleving sinds 1900*, M. de Keizer en S.C. Roels (eds.). Zutphen: Walburg Pers, pp. 199-213
- Vanhulle, B. (2008), Zedelijke rekenkunde in België. De ontdekking van de gevangene, in: *De Negentiende Eeuw*, 31 (4), pp. 238-255.
- Vanvugt, E. (1988), *Het dubbele gezicht van de koloniaal. Nederlandsch-Indië herontdekt*. Haarlem: In de knipscheer.
- Veer, P. van der (1995), *Modern oriëntalisme: essays over de westerse beschavingsdrang*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Velle, K. (2002), De misdaad als kwaal. Het succes van de criminele antropologie, in: *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*, L. Nys, H. De Smaele, J. Tollebeek en K. Wils (eds.). Groningen: Historische Uitgeverij, pp. 332-354.
- Verhoeven, C. (1968), *Omzien naar het heden. De mythe van de vooruitgang*. Utrecht: AMBO.
- Vermaat, E. (2004), *Misdaad, migratie en cultuur*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt.
- Verrijn, S.C.A. (1902), *Geschiedenis van de Statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*. Den Haag: CBS.
- Vogels, R., P. Geense en E. Martens (1999), *De maatschappelijke positie van Chinezen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Völker, B. (2000), 16 miljoen burens. De rol van burens in persoonlijke netwerken in Nederland, in: *Tijdschrift voor sociologie* 21 (4), pp. 337-362.
- Waardenburg, J. (1961), *L'Islam dans le miroir de l'Occident: l'approche compréhensive et la formation de l'image de la religion islamique chez quelques orientalistes occidentaux; une étude à propos de l'oeuvre de I. Goldziher, C. Snouck Hurgronje, C.H. Becker, D.B. Macdonald, Louis Massignon*. Den Haag: Mouton.
- Weber, D. (1997), *Homo criminalis. Belgische parlementsleden over misdaad en strafrecht, 1830-1940*. Brussel: VUBPress.
- Wetzell, R.F. (2000), *Inventing the criminal. A history of German criminology 1880-1945*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Wijk, A.Ph. van, E. Bervoets en R. Boers (2007), *Trots op Nederland. Achtergronden, kenmerken en aanpak van het Lonsdaleverschijnsel*. Den Haag: Elsevier Overheid.
- Wiktorowicz, Q. (2005), *Radical islam rising. Muslim extremism in the West*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Witte, H. de, M. Elchardus, C. Gruwez, K. Raes, B. Roebben en J. Vandoorne (2001), *Openheid of leegte? Over zingeving bij jongeren*. Leuven, Leusden: Acco.



- Wittebrood, K. en T. van Dijk (2007), *Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: SCP.
- Wonderen, R. van en H. Boutellier (2007), *Sociaal vertrouwen in de Marathonbuurt. Resultaten bewonersenquête*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- WRR (2005), *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR (2006a), *Dynamiek in islamitisch activisme. Aanknopingspunten voor democratisering en mensenrechten*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR (2006b), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (eds.). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR (2007), *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wubben, H.J.J. (1986), 'Chineez en ander Aziatisch ongedierte'. *Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1940*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Zuijlen, R.W. (2004), 'Veiligheid als begrip: fundering van de rechtsorde', in: *Veiligheid. Studies over inhoud, organisatie en maatregelen*, E.R. Muller (ed.). Alphen aan den Rijn: Kluwer, pp. 7-24.





# ‘Ze deugen nergens voor.’

*Het belief-effect in justitiële jeugdinterventies\**

*Ben Rovers*

## 1 Inleiding

Jeugdcriminaliteit is een complex fenomeen. Ik kan erover meepraten: ruim 25 jaar geleden, toen ik zelf nog een jongere was, stal ik uit een niet nader te noemen filiaal van Xenos een theezeeffje (ter waarde van twee gulden). Ik kan u niet vertellen waarom ik dit deed. Ik kan u wel tal van factoren noemen die *niet* aan dit gedrag ten grondslag lagen. Dit zijn de factoren die je doorgaans aantreft in de criminologische literatuur over oorzaken van jeugdcriminaliteit. Waarmee ik maar wil zeggen: criminologen weten veel, maar veel ook niet.

Met mij is het intussen wel goed gekomen. Op de theezeeff is wel een carrière in de criminaliteit gevolgd, maar gelukkig geen criminele carrière. Dit laatste geldt helaas niet voor elke jongere die zijn eerste schreden op het criminele pad zet. Een belangrijk deel van de jongeren die crimineel gedrag vertonen, en naar het zich laat aanzien ook een groeiend deel, voldoet niet aan het beeld van de experimenterende puber. Deze groep wordt gekenmerkt door het veelvuldig plegen van ernstige, vaak ook gewelddadige delicten, waaraan men op jonge leeftijd, vaak al voor de pubertijd, begint en waarmee men ook niet stopt wanneer de volwassenheid aanbreekt. In de achtergrond van deze jongeren is veelal sprake van langdurige en meervoudige problematiek op tal van terreinen. Het is deze groep waarnaar mijn interesse uitgaat. Over de aard, omvang en achtergronden van de problematiek zal ik het vandaag niet hebben. Daarover is door anderen al veel geschreven en gezegd (Loeber, Slot & Sergeant 2001).

In dit hoofdstuk wil ik ingaan op de aanpak van deze problematiek, waarbij ik organisatorische, financiële en andere belangrijke randvoorwaardelijke zaken buiten beschouwing zal laten. Ik concentreer mij op de inhoud van de interventies en in het bijzonder wil ik u een perspectief presenteren dat mijns inziens kan bijdragen aan het effectiever maken van deze interventies. Dit perspectief behelst de toepassing van het *belief-effect*. Dit effect is in uiteenlopende wetenschapsgebieden onder verschillende benamingen bekend en beschrijft het fenomeen dat mensen die een bepaalde situatie

---

\* Dit artikel is een bewerking van de lectorale rede die ik hield op 9 november 2007.

als reëel definiëren, deze situatie vervolgens als realiteit naar zich toehalen. Aan de hand van onderzoek naar placebo-effecten in de medische sector wil ik u laten zien dat het *belief*-effect een krachtig empirisch fenomeen is. Toepassing van dit effect in het veiligheidsveld, in het bijzonder bij interventies ten aanzien van risicojongeren, kan de effectiviteit van deze interventies naar mijn idee daadwerkelijk verhogen. Het aantrekkelijke van dit perspectief is bovendien dat het ons, vanuit een heel ander gezichtspunt dan gebruikelijk, duidelijk maakt waarom het zo lastig is om in de huidige interventiepraktijken positieve resultaten te boeken met deze groep. Kortom, toepassing van het *belief*-effect geeft ons niet alleen een nieuw inzicht in de factoren die de werkzaamheid van interventies bepalen, het verschaft ons ook een wenkend en praktisch perspectief om de effectiviteit van deze interventies te verhogen.

Alvorens over te gaan tot de presentatie hiervan wil ik u de contouren schetsen van het dominante perspectief dat momenteel het denken over effectieve interventies bepaalt: de zogenaamde *What works*-benadering. Ik zal deze op hoofdlijnen schetsen en aangeven waarom ik denk dat deze benadering een weliswaar noodzakelijke, maar tegelijkertijd ook *onvoldoende* voorwaarde vormt voor het realiseren van effectieve interventies. Daarna zal ik het *belief*-effect beschrijven en het belang hiervan schetsen voor de toepassing van jeugdinterventies. In dit kader zal ik ook ingaan op de rol en het belang van sociale professionals bij deze interventies.

Ik hecht eraan te vertellen vanuit welke achtergrond ik deze exercitie ga ondernemen. Dit is denk ik nodig omdat de vraagstukken die ik ga behandelen, zich afspelen op het raakvlak van twee disciplines: de criminologische en de sociaalagogische. Mijn achtergrond is die van de criminologie. Ik zal de materie dan ook vooral vanuit die invalshoek benaderen. De sociaal-agogische discipline is mij niet helemaal onbekend. Zo mag ik mezelf sociaalcultureel werker noemen, al heb ik dit beroep nooit (betaald) uitgeoefend. In het sociaal-agogische discours moet ik echter worden beschouwd als een buitenstaander. Ik ben onvoldoende op de hoogte van relevante inzichten in dit veld. Daarnaast is het van belang te melden dat ik een onderzoeksmethodologische achtergrond heb. Voor mij wordt de waarde van kennis voor een belangrijk deel bepaald door de wijze waarop deze tot stand is gekomen. Dit verklaart waarom ik hierna af en toe een methodologische uitstap maak.

## 2 *What works*: de huidige kijk op effectieve interventies<sup>1</sup>

Wanneer we effectiviteit definiëren als het uitblijven, afnemen of minder ernstig worden van recidive, kunnen we concluderen dat veel interventies in het justitieveld niet of nauwelijks effectief zijn. Aanvangsleeftijd, ernst van de criminaliteit en lengte van

---

1 Onderdelen van deze en de volgende paragraaf zijn ontleend aan Rovers 2007b.

de criminele carrière bepalen in belangrijke mate hoe het verder zal gaan: hoe jonger iemand is bij het plegen van zijn eerste delicten, hoe ernstiger de gepleegde feiten zijn en hoe langer de periode waarin deze feiten plaatsvinden, des te ingewikkelder wordt het om dit gedrag om te buigen (Loeber, Slot & Sergeant 2001). Jongeren die ernstige delicten plegen, kennen hogere recidivepercentages dan enige andere groep bij justitie. De meeste jongeren die een justitiële jeugdinstelling verlaten, komen opnieuw met justitie in aanraking, het overgrote deel vanwege ernstige feiten (Wartna et al. 2006). Overigens zien we ook aan de andere kant van het spectrum, bij de bagateldelicten, dat het lastig is om invloed uit te oefenen op de regelovertreding van jongeren. De recente evaluaties van bijvoorbeeld de Halt-afdoening en de justitiële interventies ten aanzien van schoolverzuim illustreren dit. Deze interventies blijken niet of nauwelijks in staat verandering in gedrag te bewerkstelligen (Burik et al. 2007; Ferwerda et al. 2006). Het lijkt al met al niet veel uit te maken of deze jongeren worden blootgesteld aan deze of gene interventie. Toch moeten we voorzichtig zijn met deze conclusie, omdat we – hoe gek het ook klinkt – eigenlijk helemaal niet zoveel weten van de effecten van allerhande interventies. Binnen de *What works*-benadering, die momenteel dominant is in de criminologie, houden wetenschappers zich bezig met de vraag wat effectieve interventies zijn en hoe deze gerealiseerd kunnen worden. Ik zal hier kort de achtergronden van deze benadering schetsen en vervolgens mijn licht laten schijnen op de vraag of deze benadering ons kan helpen het beoogde doel, effectieve interventies, dichterbij te brengen.

### *Achtergrond*

Het streven naar effectieve interventies is van alle tijden. Wie wil zich immers bezighouden met interventies die er waarschijnlijk niet toe doen? Toch kunnen we stellen dat het justitieveld jarenlang in de greep is geweest van een nogal sombere kijk op de mogelijkheden die interventies bieden om crimineel gedrag te veranderen. Midden jaren zeventig verschenen studies waarin uiteenlopende interventies in het justitieveld onder de loep werden genomen. De conclusies waren glashard: op enkele geïsoleerde uitzonderingen na bleken de onderzochte interventies geen enkel effect te sorteren (Lipton, Martinson & Wilks 1975; Martinson 1974). Deze conclusies werden later kortweg samengevat in de gedachte dat niets werkt (*nothing works*). Deze gedachte heeft jarenlang het academisch denken over de aanpak van persoonsgerichte criminaliteitspreventie beheerst en doet dat voor een deel misschien nog wel (Cullen & Gendreau 2000).

Diverse ontwikkelingen hebben echter bijgedragen aan een hernieuwd debat over de effectiviteit van persoonsgerichte justitiële interventies. Een van deze ontwikkelingen betreft de opkomst van nieuwe onderzoeksmethoden. Vooral de opkomst van de meta-analyse speelt hierbij een belangrijke rol. Deze techniek maakt het mogelijk de uitkomsten van grote hoeveelheden onderzoek te synthetiseren en kwantificeren. Een andere ontwikkeling heeft betrekking op veranderingen in beleid: overheden kop-

pelen financiering van interventies in toenemende mate aan de voorwaarde dat deze interventies bewezen werkzaam zijn oftewel *evidence-based*. Daarnaast zijn ook meer positieve onderzoeksresultaten geboekt die een tegenwicht bieden aan de gedachte dat 'niets werkt'. Voorbeelden hiervan zijn de vele studies naar rehabilitatie van gevangenen door een groep Canadese psychologen (Cullen & Gendreau 2000) en de uitkomsten van grootschalige onderzoekssynthesen in de Verenigde Staten (Sherman et al. 1997). Deze onderzoekssynthesen, die plaatsvonden in opdracht van het Amerikaanse Congres, waren erop gericht effectieve interventies op te sporen. De titel van het rapport *Criminaliteit voorkomen: wat werkt, wat werkt niet en wat is veelbelovend?* verwijst hiernaar. We mogen stellen dat vooral deze publicatie een hernieuwde stimulans heeft gegeven aan het onderzoek naar effectieve interventies (Farrington & Welsh 2005). De oprichting, in 2000, van de 'Campbell Collaboration', een forum voor het bevorderen van *evidence-based* kennis ten aanzien van justitiële interventies, bevestigt dit hernieuwde geloof in de mogelijkheid om door middel van hoogwaardig onderzoek te komen tot verbeterde inzichten in de werkzaamheid van justitiële interventies.<sup>2</sup> De uitgangspunten van de Campbell Collaboration zijn ontleend aan praktijken in de medische sector. Er ligt een sterke nadruk op het gebruik van experimentele onderzoeksdesigns, de zogenaamde *Randomized Controlled Trials*, die ruim 50 jaar geleden werden ingevoerd als de gouden standaard voor het vaststellen van effecten van medische interventies (Harrington 2002; Petrosino et al. 2001). De Campbell Collaboration is dan ook opgezet naar het model van de Cochrane Collaboration. Dit is een platform in de medische sector dat streeft naar *evidence-based* kennis over behandelingen in de gezondheidszorg door het (laten) verrichten van onderzoekssynthesen die aan bepaalde kwaliteitscriteria voldoen.<sup>3</sup>

### *Constituerende elementen*

De hier genoemde ontwikkelingen hebben een nieuwe beweging gecreëerd die gericht is op het ontwikkelen en vaststellen van *evidence-based* interventies in het justitieveld. Ik zal deze beweging hierna aanduiden onder de noemer 'What works-benadering'. Binnen deze benadering is een dominante stroming ontstaan die het streven naar effectieve interventies wil vormgeven door zoveel mogelijk de principes te volgen die ten grondslag liggen aan de onderzoekstraditie in de medische wetenschap. De constituerende elementen van deze benadering zijn mijns inziens de volgende:

- 1 de effecten van interventies zijn onderzocht aan de hand van *research designs die zo hoog mogelijk scoren op interne validiteit*;

---

2 <http://www.campbellcollaboration.org/>

3 <http://www.cochrane.org/>

- 2 om te kunnen spreken over bewezen effecten beschikt men bij voorkeur over een *zo groot mogelijke hoeveelheid data* die is verkregen middels de hiervoor genoemde designs;
- 3 binnen de interventies is de aandacht vooral gericht op *bewezen methodieken*.

Toelichting:

*Ad 1.* Om de methodologische kwaliteit van onderzoek vast te stellen, met name op het punt van de interne validiteit, zijn diverse criteria en schalen ontwikkeld. De *Maryland Scientific Methods Scale* (SMS) is wellicht de bekendste in het veiligheidsveld (Farrington et al. 2002). Op een 5-punts schaal wordt weergegeven in hoeverre uitkomstvariabelen kunnen worden toegeschreven aan de gepleegde interventie. Bij een niveau-1 studie gebeurt dit op basis van correlaties tussen interventievariabelen en uitkomstvariabelen, bij een niveau-5 studie (het hoogste niveau) worden effecten vastgesteld door gebruik te maken van een experimentele opzet (vergelijking tussen experimentele en controlegroep), het uitvoeren van voor- en nametingen in beide groepen, controle voor storende variabelen en gerandomiseerde toekenning van de interventie. Er wordt gestreefd naar studies van een zo hoog mogelijk niveau, omdat deze beter in staat zijn de causale effecten van interventies vast te stellen.

*Ad 2.* Het tweede element, het streven naar empirische validering door gebruikmaking van zoveel mogelijk data, zien we vooral terug in de grote hoeveelheid onderzoekssynthesen die in de voorbije jaren geproduceerd is. Deze studies zijn gericht op het vaststellen van effecten van interventies door de resultaten uit (zo veel mogelijk) verschillende onderzoeken 'te stapelen'. Er zijn verschillende methoden om een onderzoekssynthese uit te voeren en net als voor de studies die onderwerp zijn van een onderzoekssynthese, geldt ook voor de onderzoekssynthese zelf dat er een ordening kan worden aangebracht in de methodologische kwaliteit. *Narrative review*, de *vote count*-methode en meta-analyse zijn veelgebruikte methoden om onderzoeksresultaten samen te vatten (Welsh & Farrington 2001). Met name meta-analyses zijn de laatste jaren zeer populair geworden en vormen een belangrijke peiler onder de *What works*-benadering. Belangrijke kenmerken zijn: een uitputtende zoektocht naar relevante studies, expliciete inclusie- en exclusiecriteria voor studies, het gebruik van een expliciet codeerschema om studiekekenmerken en resultaten te beschrijven en het gebruik van de beste statistische methoden om de studieresultaten samen te vatten in één simpele kwantitatieve maat: de gemiddelde effectgrootte (Lipsey & Wilson 2001; Petrosino et al. 2001; Wilson 2001). Meta-analyse wordt door velen gezien als een vorm van onderzoekssynthese die in methodologisch opzicht superieur is aan de andere vormen en daarom te verkiezen.

*Ad 3.* De voorgaande elementen hebben betrekking op *hoe* je de effecten van interventies het beste kunt vaststellen. Het laatste element zoomt in op de inhoud van de

interventie zelf. We zien hier een sterke focus op ‘bewezen methodieken’. Dit zijn methodieken waaraan een geëxpliciteerde én empirisch gefundeerde beleidstheorie ten grondslag ligt. Een beleidstheorie is een theorie die verklaart of voorspelt hoe de interventie zal uitpakken (Leeuw 2005). Explicitering van de theoretische aannames die aan een interventie ten grondslag liggen en toetsing van deze aannames aan het beschikbare empirisch materiaal wordt gezien als een belangrijke en noodzakelijke stap naar effectieve(re) interventies (Berghuis, Leeuw & Scheepmaker 2004; Leeuw 2005).

We kunnen deze uitgangspunten als volgt samenvatten: om te kunnen bepalen of interventies werken, hebben we onderzoek nodig. Niet zomaar onderzoek, maar onderzoek dat voldoet aan de hoogste criteria van interne validiteit. We maken dus alleen of bij voorkeur gebruik van gerandomiseerd experimenteel onderzoek. Hoe meer van dit soort onderzoek we tot onze beschikking hebben (dus: hoe groter onze database), des te beter kunnen we de effectiviteit van interventies vaststellen. Meta-analyse is volgens velen het beste middel om dit doel te bereiken, omdat deze techniek het beste in staat is om de effectiviteit van interventies te kwantificeren. Bij het beoordelen van de werkzame stof in interventies staan bewezen methodieken centraal. Dit zijn methodieken die zijn gebaseerd op beleidstheorieën die voldoende empirisch onderbouwd zijn. Met andere woorden: aan de methodiek ligt een causale analyse ten grondslag die aangeeft op welke wijze de interventie zal leiden tot het gewenste resultaat en deze analyse dient te steunen op de uitkomsten van onderzoek.

#### *What works-beginselen*

Onderzoek dat in deze lijn is verricht heeft inmiddels geleid tot een aantal *What works*-beginselen. Deze beginselen worden van belang geacht voor het succesvol laten verlopen van interventies. Van der Laan somt deze beginselen op (Van der Laan 2004):

- *Risicobeginsel*. De intensiteit van de interventie is afgestemd op het recidiverisico: hoe groter dit risico, des te intensiever moet de interventie zijn (en omgekeerd!). Een intensieve interventie bij een gering recidiverisico kan tot averechtse effecten leiden.
- *Behoeftbeginsel*. De interventie richt zich op beïnvloedbare criminogene factoren. Dit zijn factoren die rechtstreeks samenhangen met het criminele gedrag. Interventies die zich richten op niet-criminogene factoren (bijvoorbeeld eigenwaarde, depressie) hebben geen effect op recidive.
- *Responsiviteitsbeginsel*. De interventie moet aansluiten bij de (sociale en intellectuele) mogelijkheden van de dader. Meer in het algemeen is het van belang dat er een match is tussen de dader, de uitvoerder van de interventie en de gebruikte methodiek.
- *Beginsel van behandelmodaliteit*. De interventie is bij voorkeur multimodaal, gericht op verschillende criminogene factoren. Beloning van gewenst gedrag leidt

tot betere resultaten dan bestraffing van ongewenst gedrag. Interventies die gebruikmaken van cognitieve en gedragsgeoriënteerde methodieken boeken in zijn algemeenheid de beste resultaten.

- *Beginsel van programma-integriteit.* De uitvoering van interventies is conform de opzet die vooraf is bepaald en dient ook alle elementen te bevatten die daarin aan de orde zijn. Afwijkingen van de interventie zoals bedoeld, bijvoorbeeld behandelaars die iets anders doen dan voorgeschreven, hebben doorgaans een negatief effect op de effectiviteit.
- *Professionaliteitsbeginsel.* De professionals die de interventie uitvoeren zijn professioneel, dat wil zeggen goed opgeleid en getraind in de interventie, en in staat om deze waar nodig aan te passen aan individuele behoeften en mogelijkheden. Ze worden inhoudelijk ondersteund door hun organisatie. Impulsief en intuïtief werken is niet effectief.

Deze beginselen hebben inmiddels een vertaalslag gekregen in het beleid. In zijn algemeenheid kunnen we stellen dat beleidsmakers hogere eisen zijn gaan stellen aan interventieprogramma's en aan onderzoek dat deze programma's moet toetsen dan wel rechtvaardigen (Beenackers 2000; Laan et al. 2006; National Research Council 2005; Wartna 2005). In 2005 werd in Nederland de Erkenningcommissie Gedragsinterventies geïnstalleerd. Deze commissie adviseert het Ministerie van Justitie over de kwaliteit van justitiële interventies. Dit doet zij op basis van de hiervoor beschreven *What works*-beginselen. Tot en met eind 2006 werden aan deze commissie dertien interventies ter toetsing voorgelegd. Zes daarvan werden voorlopig erkend (dit betekent dat de interventie niet aan alle kwaliteitscriteria voldoet, maar voldoende potentieel heeft), de overige zeven werden niet erkend. Géén van de dertien voorgelegde interventies werd volledig erkend, dat wil zeggen: had voldaan aan alle kwaliteitscriteria (Erkenningcommissie Gedragsinterventies 2006). Recentelijk is ook een landelijke Erkenningcommissie voor Jeugdinterventies van start gegaan.<sup>4</sup>

Tot zover mijn korte presentatie van de *What works*-benadering. Ik zal hierna enige kanttekeningen plaatsen bij deze benadering.

### 3 Kanttekeningen bij de *What works*-benadering

Misschien is het goed om vooraf duidelijk te maken dat ik het uitgangspunt van de *What works*-benadering onderschrijf. Dit is het streven naar *evidence-based* interventies. Het lijkt me dat we als onderzoeksgemeenschap de maatschappelijke plicht hebben om te blijven nadenken over de vraag hoe we jongeren die de maatschappij én

---

<sup>4</sup> <http://www.nji.nl/>

zichzelf schade berokkenen, kunnen bereiken en kunnen bewegen tot verandering. Dit dient niet alleen een maatschappelijk doel, een veiliger samenleving, maar wat mij betreft ook een individueel doel: de betreffende jongeren hebben geen baat bij een criminele carrière, al zullen ze dat zelf niet altijd zo zien. Ik ben blij met de hernieuwde aandacht voor de effectiviteit van persoonsgerichte interventies, maar twijfel wel of de route die ik hiervoor heb geschetst, zal leiden tot het gewenste resultaat: effectievere interventies. Mijn inschatting is dat dit niet het geval is en dit heeft volgens mij iets te maken heeft met het feit dat binnen de *What works*-benadering het wetenschappelijk perspectief (het onderzoekersperspectief) dominant is en het praktijkperspectief daaraan ondergeschikt. Dit betekent mijns inziens dat kennis wordt geproduceerd die niet altijd praktisch relevant is. Ik signaleer in dit verband vier problemen die ik hierna zal toelichten:

1. De nadruk op het gebruik van gerandomiseerd experimenteel onderzoek lost één probleem op, maar creëert vele andere.
2. De nadruk op het gebruik van onderzoekssynthesen (met name meta-analyses) remt de toepassing van innovatieve interventiestrategieën.
3. De sociale dynamiek van interventies blijft buiten beschouwing in deze benadering.
4. De *What works*-beginselen bieden nauwelijks houvast voor de interventiepraktijk.

#### *Kanttekeningen bij nadruk op experimenteel onderzoek*

Om deugdelijk vast te kunnen stellen of interventies effectief zijn, dienen we bij voorkeur gebruik te maken van experimentele onderzoeksopzetten, waarbij de onderzoeks-subjecten willekeurig (*at random*) zijn toebedeeld aan de experimentele dan wel de controleconditie. Alleen op deze manier kunnen we veranderingen in bijvoorbeeld recidive interpreteren als een exclusief gevolg van de gepleegde interventie. Weisburd et al. hebben laten zien dat er een verband bestaat tussen de opzet van evaluatiestudies en de mate waarin deze studies effecten van interventies vaststellen. Dit verband komt er in het kort op neer dat wanneer evaluatiestudies voldoen aan hogere eisen van interne validiteit, dat wil zeggen dat ze de hiervoor beschreven experimentele opzet dichter benaderen, de gevonden effecten doorgaans geringer zijn (Weisburd, Lum & Petrosino 2001). Met andere woorden: hoe strenger het onderzoek, des te minder effectief blijken de interventies die we plegen. Het belang van de toepassing van experimenteel onderzoek staat dan ook buiten kijf.

Nu zien we dat dit soort onderzoek in het veiligheidsveld, in tegenstelling tot de medische sector, weinig wordt toegepast. Hiervoor kunnen verschillende verklaringen worden aangevoerd. Een belangrijke beperkende voorwaarde vormen de juridische randvoorwaarden waarbinnen justitiële interventies zich afspelen. Experimenteren met interventies kan op gespannen voet staan met juridische beginselen die ten grondslag liggen aan diezelfde interventies, zoals het uitgangspunt dat gelijke gevallen gelijk behandeld moeten worden. Het juridische kader begrenst aldus de mogelijkheden om



vrijelijk te experimenteren (Roos 2007). Daarnaast zijn er vele praktische belemmeringen verbonden aan het gebruik van dit soort onderzoek in het veiligheidsveld. Het voert te ver om deze hier in detail te bespreken (Asscher et al. 2007; Berk 2005; Feder, Jolin & Feyerherm 2000). In navolging van Lipsey mogen we echter stellen dat de bronnen en omstandigheden die nodig zijn om experimenteel onderzoek toe te passen, in de praktijk van het veiligheidsveld nogal schaars blijken (Lipsey 2001). Ten slotte zien we dat de beleidscontext een rol speelt bij de beperkte toepassing van experimenteel onderzoek. Dit soort onderzoek is duur en kent lange doorlooptijden. Beleidsmakers zijn doorgaans weinig bereid om hierin te investeren. De lange termijn lijkt ook niet hun eerste zorg. Zoals Pawson het formuleert: reguliere beleidscycli staan op gespannen voet met het gebruik van experimentele onderzoeksdesigns (Pawson 2002). Kortom, de toepassingsmogelijkheden van dit soort onderzoek in het veiligheidsveld zijn beperkt door juridische, praktische en beleidsmatige factoren. Sommige van deze factoren hebben een min of meer structureel karakter, waardoor de toepassingsmogelijkheden van experimenteel onderzoek in het veiligheidsveld beperkt zijn.

In de *What works*-benadering wordt niettemin zwaar ingezet op de toepassing van experimenteel onderzoek en op interventies die dergelijk onderzoek mogelijk maken. Deze benadering schiet mijns inziens zijn doel voorbij. Illustratief is wat Farrington hierover opmerkte. Hij constateerde dat de criteria die de National Research Council in de VS hanteert om justitiële interventieprogramma's in aanmerking te laten komen voor evaluatiestudies (de zogenaamde evalueerbaarheidscriteria), zodanig zijn dat circa 96% van alle programma's niet in aanmerking komt. Slechts 4% van de justitiële interventieprogramma's leent zich voor een evaluatiestudie die voldoet aan de hoogste methodologische eisen. Farrington, bepaald geen tegenstander van experimenteel onderzoek, vroeg zich vervolgens af of het verstandig is om de onderzoeksgelden te beperken tot 'Rolls-Royce evaluaties van Rolls-Royce programma's' en daardoor de overgrote meerderheid van de interventieprogramma's ongeëvalueerd te laten (Farrington 2006). In Nederland zien we vergelijkbare tendensen ontstaan.

Vanuit de praktijk gezien is het probleem van de exclusieve focus op experimenteel onderzoek, dat de kennis die aldus wordt geproduceerd, minder bruikbaar wordt. De praktijkrelevantie neemt af doordat de generaliseerbaarheid van de kennis geringer wordt. Ik zal dit onderbouwen en illustreren aan de hand van drie voorbeelden. Generaliseerbaarheid houdt in dat we de onderzoeksresultaten kunnen vertalen naar andere soorten individuen en groepen, andersoortig probleemgedrag, andere omstandigheden, andersoortige instituties, et cetera. Als we onze kennis echter baseren op onderzoeksdesigns die slechts in een zeer gering aantal contexten kunnen worden toegepast, hebben we een (mogelijk) probleem: de contexten waarin deze designs *niet* zijn toegepast kunnen op belangrijke kenmerken afwijken, waardoor de verkregen kennis een zeer beperkte waarde heeft.

Een tweede probleem is dat wanneer we er al in slagen om te voldoen aan de eisen van goed experimenteel onderzoek (met name randomisering van de onderzoekssub-

jecten), deze werkwijze er doorgaans toe leidt dat de natuurlijke situatie wordt aangetast. Dit heeft tot gevolg dat de kennis die we verkrijgen (wederom) minder goed generaliseerbaar is. Recent onderzoek in Nederland naar de effecten van Halt kan hiervoor als illustratie dienen (Ferwerda et al. 2006). Bij dit onderzoek werd gebruik gemaakt van een quasi-experimenteel onderzoeksdesign. Toekenning van jongeren aan de experimentele groep dan wel de controlegroep vond plaats door de onderzoekers. Toekenning aan de experimentele groep betekende voor de jongeren het regulier ondergaan van de Halt-afdoening. Om deze jongeren te stimuleren mee te doen aan de nameting, werd hen € 15 in het vooruitzicht gesteld. Toekenning aan de controlegroep vond plaats door jongeren een keus voor te leggen: reguliere Halt-afdoening of meewerken aan het onderzoek, hetgeen betekende dat ze geen Halt-afdoening kregen, maar wel verplicht waren mee te werken aan de voor- en nameting (bij niet nakomen hiervan werd alsnog de reguliere Halt-afdoening ten uitvoer gebracht). Het streven naar verhoging van de interne validiteit blijft hier niet zonder gevolgen. Immers, welk effect gaat uit van het feit dat jongeren die een 'straf' verwachten te horen krijgen dat ze weer 'naar huis mogen'? En welk effect heeft het in het vooruitzicht stellen van een financiële vergoeding aan jongeren die een Halt-afdoening krijgen vanwege gedrag dat niet door de beugel kan? Met andere woorden, hoe representatief zijn de jongeren in dit onderzoek nog voor de jongeren die een Halt-afdoening ondergaan zonder de genoemde ingrepen (Rovers 2006)?

Een derde probleem vloeit voort uit het feit dat de methodologie van experimenteel onderzoek eisen stelt aan de interventiecontext. Deze eisen komen er meestal op neer dat experimenteel onderzoek zich moet beperken tot individuele, goed afgebakende interventies, om zodoende controle te houden over de non-specifieke effecten. Complexe praktijken daarentegen, waarin van alles en nog wat tegelijkertijd aan de hand is, laten zich zelden in dit schema vangen, waardoor de praktische waarde van de kennis wederom gering is. Een voorbeeld: een jongere die een leerstraf ondergaat voor ongeoorloofd spijbelen heeft vaak ook (al) te maken met andersoortige interventies (op school, thuis, bij de politie, bij de Raad voor de Kinderbescherming, enzovoort). Een van de interventies, bijvoorbeeld de leerstraf, eruit lichten en onderzoeken of deze van invloed is op bijvoorbeeld recidive, is in deze situatie een weinig zinvolle strategie. Toch gebeurt dit de hele tijd. Vanuit het streven naar onderzoeksdesigns die hoog scoren op interne validiteit is dit ook goed te begrijpen: je hebt immers een heldere, afgebakende interventie nodig en bij voorkeur *random* toekenning van justitiabelen aan deze interventie. Deze door onderzoekstechnische redenen ingegeven behoefte gaat echter voorbij aan het nuchtere feit dat de betreffende (kleine) interventie in *the grand scheme of things* hoogstwaarschijnlijk een verwaarloosbaar effect zal hebben op recidive. Dit blijkt ook steevast, zie recentelijk bijvoorbeeld (Burik et al. 2007). Er is in de sociale realiteit van de betreffende jongere immers zoveel meer aan de hand

dat de recidive kan beïnvloeden, maar voor deze factoren is geen plaats in dit soort onderzoek.<sup>5</sup>

Samenvattend: gerandomiseerde experimentele veldstudies vormen een belangrijk bestanddeel van het onderzoeksrepertoire om effectieve interventies in beeld te krijgen. Echter, een exclusieve focus op dit soort onderzoek, ten koste van andersoortig onderzoek, leidt ertoe dat veel potentieel interessante interventies buiten beeld blijven en dat de praktijkrelevantie van de gerealiseerde kennis afneemt.

*Kanttekeningen bij nadruk op onderzoekssynthesen (met name meta-analyses)*

Het gebruik van onderzoekssynthesen is de laatste jaren sterk toegenomen en vormt ook een belangrijke pijler onder de *What works*-benadering. Een onderzoekssynthese richt zich op het bij elkaar brengen van studies op een bepaald terrein en daaruit de belangrijkste resultaten destilleren. Hiervoor zijn verschillende methodieken ontwikkeld waarvan de meta-analyse momenteel de populairste lijkt. Dit is een methodiek die zich enerzijds kenmerkt door een formele aanpak (alle onderzoeksstappen moeten geëxpliciteerd worden) en anderzijds door een focus op statistiek en enkelvoudige kwantitatieve outputmaten. Met andere woorden: het effect van een bepaalde interventie (of groep van interventies) wordt uitgedrukt in één enkele maat (Lipsey & Wilson 2001; Wilson 2001).

Hoewel het gebruik van deze nieuwe technieken ons in staat stelt om uit grote hoeveelheden onderzoeksliteratuur de belangrijke thema's te destilleren, bijvoorbeeld de werkzame factoren in interventies, moeten ook kanttekeningen worden geplaatst bij het grote belang dat velen hieraan hechten. Pawson stelt dat het stapelen van honderden of zelfs duizenden studies door middel van meta-analyse weliswaar leidt tot een samenvatting van kennis die in de individuele studies besloten ligt, maar deze samenvatting voegt volgens hem feitelijk niets toe aan de bestaande kennis (Pawson 2006). Wat de voorstanders van deze methodologie zien als een van de sterke punten, de samenvatting van allerhande onderzoeksresultaten tot één of enkele kwantitatieve maten, ziet Pawson juist als zwakte: de complexe en gelaagde interventiewerkelijkheid wordt 'platgeslagen' tot een eendimensionale samenvatting waarmee theoretisch noch praktisch iets te doen valt. De vraag of meta-analyse leidt tot nieuwe kennis of niet lijkt me echter meer van semantische dan van empirische aard. Interessanter vind ik de vraag of deze kennis ons helpt bij het realiseren van effectievere interventies. Ik denk dat dit hooguit in zeer beperkte mate het geval is. Door de aard van het onderzoek zijn

---

5 Hoe nuttig is het om justitiële interventies volgens het model van medisch onderzoek te bestuderen als er belangrijke verschillen zijn aan te wijzen in de factoren die genezing respectievelijk recidive beïnvloeden? Niet-interventiegebonden factoren spelen bij justitiële interventies een mogelijk grotere rol dan bij medische interventies. Dit vraagt om nadere doordenking van de wijze waarop justitiële interventies zinvol kunnen worden onderzocht. Het simpelweg overnemen van routines uit een andere discipline lijkt me in dit geval niet de aangewezen methode.

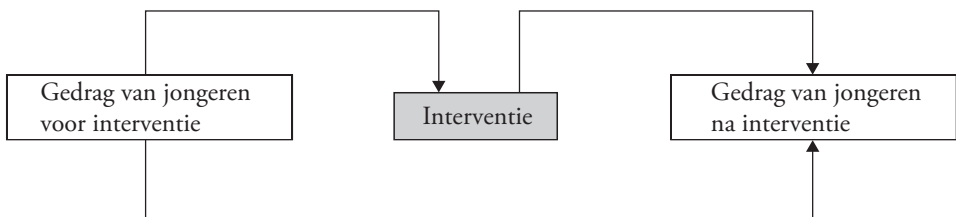
de resultaten van deze studies dermate algemeen dat ze weinig sturing kunnen geven aan concrete interventiepraktijken. Op een heel algemeen niveau kunnen ze echter wel een richting aangeven (bijvoorbeeld belonen werkt beter dan straffen). In het grote belang dat velen tegenwoordig hechten aan onderzoekssynthesen schuilt echter ook een gevaar. Het volgende kan dit illustreren: *What works*-beginselen zijn tot stand gekomen door de resultaten van grote hoeveelheden (bestaand) onderzoek te ‘stapelen’ en te vertalen naar algemene beginselen voor *good practices*. Deze vormen weer de basis voor kwaliteitscriteria die beleidsmakers gebruiken om nieuwe interventies goed te keuren. Deze werkwijze geeft een sterke focus op kennis die in het verleden is gegenereerd en neemt deze als maatstaf voor de toekomst. Hierdoor wordt mijns inziens weinig of geen ruimte gelaten voor innovatie en bovendien wordt bestaande kennis verabsoluteerd. We mogen echter aannemen dat onze huidige inzichten in de toekomst plaats zullen maken voor andere, betere inzichten. De hiervoor beschreven benadering is niet bepaald een geschikte randvoorwaarde voor dergelijke innovatie. Innoveren vraagt om risico’s nemen, nieuwe (vooral theoretische!) paden durven bewandelen. De *What works*-benadering is daarentegen juist geënt op principes als zekerheid en gebaande paden.

Mijn conclusie is dat synthese van bestaande kennis een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde vormt voor het realiseren van effectievere interventies. Velen lijken de kennis uit onderzoekssynthesen echter te beschouwen als het eindpunt in een ontwikkeling. De sterke nadruk op onderzoeksgegevens die in het verleden zijn geproduceerd, laat weinig ruimte voor theoretische vernieuwing en het experimenteren daarmee. En iedereen weet: niets is zo praktisch als een goede theorie. Ik ben van mening dat het ontwikkelen van nieuwe interventietheorieën op dit moment meer kan bijdragen aan het effectiever maken van interventies dan de zoveelste meta-analyse.

*De sociale dynamiek van interventies blijft buiten beschouwing*

Misschien wel de meest opvallende bevinding wanneer we het evaluatieonderzoek naar justitiële jeugdinterventies in ogenschouw nemen is het feitelijk ontbreken van de interventies in dit onderzoek. In veruit het meeste onderzoek is de interventie niet meer dan een black box, waar aan de voorkant jongeren ingaan, die er aan de achterkant weer uit komen.

Schematisch:



De focus ligt sterk op het vaststellen van verschillen in crimineel gedrag voorafgaand aan en volgend op de interventie (onderste pijl). Deze focus gaat in heel veel gevallen dus ten koste van aandacht voor de interventie zelf. Wie in recente evaluatiestudies op zoek gaat naar wat er in de betreffende interventie nu precies is gebeurd en op welke wijze dit is gerelateerd aan de uitkomst van die interventie, komt meestal bedrogen uit (pijl rechtsboven). Laat staan dat we weten op welke wijze de (gedrags)geschiedenis van de betreffende jongeren de uitvoering van de interventie beïnvloedt (pijl linksboven).<sup>6</sup>

Wanneer de interventies zelf buiten beeld blijven, is de praktische waarde van de onderzoeksresultaten waarschijnlijk gering. Als we vaststellen dat de interventie ‘niet’ werkt, hebben we geen idee waarom dit het geval is. Omgekeerd geldt hetzelfde als de interventie in bepaalde gevallen wel blijkt te werken. We kunnen hooguit, en dat gebeurt meestal ook, de onderzoeksresultaten statistisch uiteenleggen, zodat we precies weten voor wie het gewerkt heeft of onder welke omstandigheden of bij welke organisaties. Maar deze gegevens geven geen antwoord op de vraag waarom de interventie juist bij die personen of onder die omstandigheden gewerkt heeft.

Om op dit vlak vooruitgang te boeken, hebben we – veel meer dan nu het geval is – onderzoek nodig waarin een expliciete verbinding wordt gelegd tussen wat er in een interventie gebeurt en de uitkomst van die interventie. Pawson heeft ervoor gepleit om interventies te beschouwen als theorieën, zodat we kunnen toetsen welke elementen van de interventie op welke manier verbonden zijn met de uitkomsten ervan. Hij noemt dit realistische evaluatie (Pawson 2002; Pawson 2006). Zijn pleidooi heeft veel navolging gevonden, waarbij de nadruk is komen te liggen op het streven naar onderbouwing van methodieken door explicitering en empirische verankering van beleidstheorieën. Deze focus doet, hoe belangrijk ook, niet volledig recht aan de sociale werkelijkheid van de interventie en de factoren die daarin een rol spelen. Zo ontbreken in dit perspectief bijvoorbeeld de professionals die de interventie uitvoeren. Hun rol is niet uitgewerkt, ze worden impliciet of expliciet beschouwd als *puppets on a string*, die niets anders doen dan de betreffende methodiek tot uitvoering brengen. Eigen opvattingen van deze professionals, hun discretionaire ruimte, eventuele weerstand tegen de gehanteerde methodiek en tal van andere factoren die op de werkvloer de concrete inkleuring van de interventie bepalen, zijn hierbij niet in beeld. Deze factoren spelen echter wel een belangrijke rol in hoe de interventie er in concreto komt uit te zien (Ascher et al. 2007; Atkinson 2004; Barkham 2007; Dowden & Andrews 2004; Feder, Jolin & Feyerherm 2000).

---

6 Al in een vroeg stadium waarschuwden onder andere onderzoekers van de ‘Canadese school’ voor dit gevaar en later ook wel anderen. Zie bijvoorbeeld Gendreau, Paul & Ross 1979; Klein-Haarhuis et al. 2005; Leeuw 2005; Merrington & Stanley 2004; Pawson 2002.

Om een beter begrip te krijgen van de werkzame stof in interventies is het mijns inziens noodzakelijk dat we – veel meer dan nu het geval is – als onderzoekers doordringen tot de praktijk en de black box openen die de interventie nu is. Dit gaat verder dan het bestuderen van methodieken. Het vraagt ons naar interventies te kijken als sociale, dynamische werkelijkheden waarin individuen betekenis verlenen aan wat er gebeurt. De betekenissen die jeugddelinquenten toekennen aan de interventie is immers van groot en misschien wel van doorslaggevend belang voor hun toekomstig gedrag. We kunnen hoe dan ook stellen dat de *What works*-benadering tekortschiet door de betekenisvolle sociale realiteit van interventies goeddeels buiten beschouwing te laten.

*De What works-beginselen bieden nauwelijks houvast voor de interventiepraktijk*

Het onderzoek dat in de traditie van de *What works*-benadering staat, heeft een aantal criteria voor *good practices* opgeleverd: de *What works*-beginselen die ik hiervoor heb besproken. Vanuit de praktijk is het natuurlijk belangrijk de vraag te stellen in hoeverre het hanteren van deze beginselen kan bijdragen aan effectiviteit. Mijn inschatting is dat deze beginselen weinig houvast bieden voor het effectiever maken van interventiepraktijken. Dit heeft in eerste instantie te maken met het zeer algemene niveau waarop deze beginselen geformuleerd zijn. *What works*-beginselen als bijvoorbeeld professionaliteit en responsiviteit zijn dermate algemeen dat je er in de praktijk alle kanten mee op kan. Sandra Beekhoven, een lid van onze kenniskring, verzorgde dit voorjaar een presentatie over het responsiviteitsbeginsel voor een groep docenten en onderzoekers uit het hoger sociaalagogisch onderwijs. De vraag die in haar lezing aan de orde kwam, was (vrij vertaald): wat betekent responsiviteit in een interventie? Nadat zij had laten zien dat daarover in de onderzoeksliteratuur zeer uiteenlopende inzichten bestaan, ontspoon zich in de groep aanwezigen een discussie waarin de conceptuele uithoeken van het beginsel werden verkend. De uitkomst van deze discussie leek veel op een Babylonische spraakverwarring, waarbij de deelnemers de meest uiteenlopende invullingen gaven aan het idee van responsiviteit. Voor ons – onderzoekers – is dan de vraag aan de orde: welke van deze invullingen, of, zo u wilt, aspecten, van responsiviteit, zijn nu het belangrijkste vanuit het oogpunt van effectieve interventies? Op die vraag biedt de *What works*-benadering echter geen antwoorden. De meta-analyses waaruit dit soort beginselen voortkomen, kunnen – zoals eerder gezegd – alleen heel globale factoren determineren. De hier aangehaalde discussie laat zien dat dergelijke beginselen geen richtinggevende functie kunnen vervullen voor interventiepraktijken. En wat voor het responsiviteitsbeginsel geldt, geldt ook voor andere beginselen. Neem het professionaliteitsbeginsel: voor effectieve interventies zijn professionele professionals nodig, maar de vraag wat een professional professioneel maakt wordt op een heel algemeen niveau geformuleerd, het niveau – wat mij betreft – van de open deur. Een tweede reden waarom de *What works*-beginselen zo weinig houvast kunnen bieden voor de praktijk heeft te maken met het feit dat in die praktijk voortdurend en onvermijdelijk het spanningsveld aan de orde is tussen het hanteren van gestandaardiseerde

methodieken en procedures aan de ene kant en de noodzaak om in voorkomende gevallen hiervan af te wijken aan de andere kant. Volgens de *What works*-benadering is een interventie bijvoorbeeld effectiever wanneer deze wordt uitgevoerd zoals bedoeld en gepland. Maar wat te doen als blijkt dat bepaalde individuen of groepen jeugddelinquenten met de voorgeschreven interventie niet goed bereikt kunnen worden? Met andere woorden: wat te doen als de responsiviteit in gevaar is? De interventie voor deze groep aanpassen betekent een schending van het beginsel van programma-integriteit. Echter, niet aanpassen betekent een schending van het responsiviteitsbeginsel. Dit kunnen we ook doortrekken naar andere beginselen. Bijvoorbeeld: moet een professional afwijken van de voorgeschreven gedragslijn om in contact te kunnen komen met een cliënt of moet hij vasthouden aan de voorgeschreven lijn? We kunnen meer voorbeelden bedenken, maar waar het om gaat, is dat in de praktijk van justitiële jeugdinterventies deze spanning aan de orde is en dat *What works*-beginselen hier strijdige en dus niet-buikbare instructies geven over het handelen.

Een derde reden waarom de *What works*-beginselen weinig houvast bieden voor de praktijk vloeit voort uit het gegeven dat deze beginselen niet uitgaan van de praktische randvoorwaarden waarbinnen interventies plaatsvinden. Interventies kennen tijdruimtelijke, juridische, financiële, organisatorische en andersoortige randvoorwaarden. Deze randvoorwaarden bepalen de mogelijkheden maar ook de beperkingen die verbonden zijn aan het realiseren van interventies. De *What works*-benadering kijkt hier feitelijk niet naar. Daarin wordt bijvoorbeeld gesteld dat interventies effectiever zijn wanneer ze multimodaal zijn (verschillende methodieken gebruiken), er meerdere professionals en instanties betrokken zijn en er sprake is van een duurzaam contact met de justitiabele (Sherman et al. 2002). Hoewel dit belangrijke onderzoeksbevindingen zijn, moeten we tegelijkertijd constateren dat deze bevindingen haaks staan op tal van interventiepraktijken die om uiteenlopende redenen niet in staat zijn hun interventies volgens dit soort principes vorm te geven. Ze hebben het geld er niet voor, ze missen deskundigheid, ze zijn juridisch, financieel, organisatorisch en anderszins gebonden aan beperkingen. Voor deze praktijken zou het een zinvoller benadering zijn om de vraag te stellen: hoe kunnen we *binnen de gegeven randvoorwaarden* effectievere interventies realiseren? De *What works*-benadering lijkt blind of op zijn minst bijziend als het gaat om deze randvoorwaarden en hun rol bij het realiseren van effectieve interventies.

Samenvattend: het streven naar effectievere interventies door kritisch evaluatieonderzoek is belangrijk. En het is ook belangrijk dat we vanuit dit soort onderzoek komen tot bruikbare handvatten voor interventiestrategieën. De *What works*-benadering levert mijns inziens hieraan een belangrijke bijdrage. Bij de dominante stroming binnen deze benadering kunnen echter ook kanttekeningen worden geplaatst. Door de eenzijdige focus op onderzoeksmethodologische vraagstukken bestaat het risico dat de praktijkrelevantie van het onderzoek geringer wordt. De handvatten voor effec-



tieve interventies die het onderzoek tot nu toe heeft opgeleverd, de *What works*-beginselen, kunnen worden gezien als een stap vooruit, maar kunnen zeker niet worden beschouwd als een eindstation. Daarvoor zijn deze beginselen te grof en geven ze te weinig richting aan de praktijk. De huidige nadruk op het synthetiseren van bestaande kennis draagt mijns inziens niet bij aan innovatie, maar remt deze eerder. Doordat de focus sterk is komen te liggen op het (deugdelijk) vaststellen van de effectiviteit van interventies, zijn – waarschijnlijk geheel onbedoeld – de interventies zelf goeddeels uit beeld verdwenen. Dit beschouw ik als de belangrijkste tekortkoming van de huidige *What works*-benadering. We hebben nauwelijks zicht op wat er concreet in justitiële jeugdinterventies gebeurt en op welke wijze deze gebeurtenissen van invloed zijn op het toekomstige gedrag van jeugddelinquenten (zie in dit verband ook de conclusies in het recente rapport van de Inspectie Jeugdzorg over de behandeling van jeugddelinquenten in justitiële jeugdinstellingen (Inspectie Jeugdzorg et al. 2007)).

Volgens mij is het mogelijk ten aanzien van het laatstgenoemde punt een stap vooruit te maken door twee werelden bij elkaar te brengen die nu nog gescheiden lijken door een Berlijnse muur. Aan de ene kant van deze muur bevindt zich het justitieveld, aan de andere kant bevindt zich de sociale sector, in het bijzonder de sociale professionals die met risicojongeren en jeugddelinquenten werken (zowel binnen als buiten de justitiesector). Kennis die in het sociaalagogische veld aanwezig is over veranderkundige processen is niet of nauwelijks doorgedrongen tot de *What works*-benadering in het justitieveld, terwijl het denken over *evidence-based* interventies nauwelijks is doorgedrongen tot het agogische veld. Hier liggen dus mogelijkheden voor een innovatieve onderzoeksagenda, waarbij de sociale realiteit van jeugdinterventies onderzocht wordt in samenhang met de uitkomsten van die interventies.

Ik geef graag gehoor aan mijn eigen oproep aan onderzoekers om niet alleen achterom te kijken en de zoveelste meta-analyse te produceren, maar ook na te blijven denken over innovatieve theoretische wegen die we kunnen bewandelen om justitiële jeugdinterventies effectiever te maken. Ik heb daartoe een uitstapje gemaakt naar andere wetenschappelijke disciplines en ben daarbij gestuit op een fenomeen dat mijns inziens heel relevant is voor het veiligheidsveld in het algemeen en voor persoonsgerichte jeugdinterventies in het bijzonder. Dit is het *belief*-effect. Introductie van dit effect in justitiële jeugdinterventies stelt ons in staat de verbinding te leggen tussen sociale processen die aan de orde zijn in interventies en de effecten van die interventies.

#### 4 Het *belief*-effect: een introductie

Velen van ons zijn bekend met het Thomas-theorema: ‘als mensen situaties als werkelijk definiëren, zullen die situaties werkelijke gevolgen hebben’ (Thomas & Thomas 1928). Dit gegeven wordt wel eens aangeduid als een van de weinige harde wetmatigheden die de sociale wetenschap heeft opgeleverd. Het fenomeen waarnaar het Thomas-theorema verwijst, treffen we in allerlei wetenschappelijke disciplines aan,



vaak onder verschillende benamingen. Robert Merton formuleerde in de sociologie de ‘self-fulfilling prophecy’ (Merton 1957). In de onderwijskunde kent men het Pygmalion-effect: een leerling gaat beter presteren wanneer een docent in hem gelooft (Rosenthal & Jacobson 1992). In de bedrijfskunde is een soortgelijk effect aangetoond als het gaat om managers die in hun personeel geloven: dit personeel gaat er beter door presteren. De wetenschapsfilosoof Popper heeft beschreven hoe verwachtingen over maatschappelijke ontwikkelingen het verloop van deze ontwikkelingen kan beïnvloeden. Hij noemde dit het Oedipus-effect (Popper 1972). Wellicht de bekendste uitwerking is het placebo-effect in medisch onderzoek: een patiënt geneest omdat hij ervan uitgaat een genezende behandeling te ondergaan (Shapiro & Shapiro 1997). Hoewel dit overzicht verre van compleet is, zien we dat de wetmatigheid die Thomas en Thomas meenden waar te nemen, in allerhande disciplines een eigen vertaling heeft gevonden en – heel belangrijk – ook empirisch onderbouwd is. Met andere woorden: we spreken hier niet over een willekeurige natte-vinger-hypothese, maar over een zeer reëel empirisch fenomeen. Een fenomeen dat ik verder zal aanduiden als het *belief*-effect. Het *belief*-effect beschrijft het proces waarbij de verwachting van respectievelijk het geloof in een specifieke toekomstige werkelijkheid de kans vergroot dat deze werkelijkheid zich zal manifesteren. Als ik een voorbeeld van dichtbij mag aanhalen: als u deze tekst bent gaan lezen in de verwachting dat ik u een hoop bla bla ga verkopen, is de kans groot dat u inmiddels denkt: ‘Wat een onzin verkoopt die Rovers. Waar gaat dit allemaal over?’ Bent u daarentegen dit verhaal ingegaan met de verwachting dat het wel eens heel goed zou kunnen gaan worden, dan is de kans groot dat u nu van mening bent dat ik hier inderdaad een machtig interessant betoog aan het opbouwen ben. In dat geval vormt u zich wellicht ook ideeën over mijn grote genius en mijn diepe inzichten in deze materie. Waarschijnlijker is het (helaas voor mij) dat de meesten van u zich tussen deze polen zullen bewegen.

Het fenomeen dat ik hier beschrijf is niet nieuw. In de jaren zeventig beschreef de socioloog Goffman een fenomeen dat hij *framing* noemde. Dit is het psychologische proces waarbij ervaringen neerslaan in de psyche en daar een soort raamwerk vormen waar alle nieuwe ervaringen vervolgens doorheen gaan (Goffman 1974). Dit verklaart waarom dezelfde gebeurtenis door verschillende mensen zo uiteenlopend beleefd kan worden. *Framing* is het beleven van een realiteit die je zelf gecreëerd hebt, meestal zonder het zelf te weten. Overigens is dit proces wel bewust te maken. *Frame*-analyse is tegenwoordig populair in de cognitieve psychologie, omdat het goede handvatten biedt om cognitieve patronen waar mensen last van hebben, om te buigen (bijvoorbeeld neerslachtige gedachten).

Het *belief*-effect kunnen we in het verlengde van dit fenomeen plaatsen, maar er is een belangrijk onderscheid. Het *belief*-effect gaat verder dan de psychische toekenning van kwaliteiten of kenmerken aan een gebeurtenis; het *creëert* ook de gebeurtenis. Met andere woorden: het *belief*-effect beschrijft niet alleen hoe psychische activiteit materiële condities kleurt, maar het creëert deze condities tegelijkertijd. Bij het placebo-

effect is dit heel duidelijk aan te wijzen: een patiënt die denkt dat hij een genezende behandeling ondergaat, kan fysieke veranderingen zien optreden die de toestand van gezondheid bewerkstelligen of dichterbij brengen. Recente ontwikkelingen in de psychoneurofysiologie hebben aangetoond dat de hersenen een belangrijke rol spelen bij dit proces: cognitieve processen blijken van invloed op neurale activiteiten die op hun beurt weer tot veranderingen in de fysiologie van mensen leiden (Benedetti et al. 2005). Deze bevinding kan bijvoorbeeld het opmerkelijke fenomeen verklaren waarom de beste voorspeller van toekomstige gezondheid en levenskansen het idee is dat mensen zich daarvoor hebben gevormd. Iemand die optimistisch is over zijn eigen gezondheid en levenskansen ervaart minder ziekte en leeft langer dan iemand die pessimistisch is. Het effect van deze overtuiging op gezondheid en sterfte is sterker dan alle andere denkbare factoren, zoals genetische aanleg, ziektegeschiedenis, enzovoort (Moerman 2002a). Populair en kort door de bocht geformuleerd: mensen zijn ten minste in enigerlei mate in staat zichzelf gezond te ‘denken’.

Naast het feit dat het *belief*-effect materiële condities creëert – een patiënt die beter wordt, een medewerker die een hogere productiviteit bereikt, een leerling die betere cijfers haalt – is er nog een bijzonder kenmerk dat niet aan de orde is bij *framing*. Bij *framing* gaat het om een intrapsychologisch proces, waarbij anderen weliswaar een rol kunnen spelen, maar hooguit indirect. De invloed van de ander vinden we hier terug in de opgebouwde ervaringen van het individu. Bij *framing* gaat het om een individu dat betekenis verleent aan een werkelijkheid zodat het *zijn* werkelijkheid wordt. Bij het *belief*-effect zien we daarentegen dat er sprake kan zijn van overdracht. Dus de psychische activiteit van de een, de docent die helemaal in student X gelooft, leidt bij de ander, de student, tot betere schoolresultaten.

We zien dit fenomeen in de meest uiteenlopende contexten terug. Ter illustratie een voorbeeld uit het veiligheidsonderzoek. Recentelijk hebben verschillende studies aangetoond dat evaluatieonderzoekers die betrokken zijn bij de opzet, implementatie en uitvoering van een interventie, veel sterkere interventie-effecten rapporteren dan onderzoekers die deze dubbelrol niet spelen en dus niet betrokken zijn bij de uitvoering van de interventie (Petrosino & Soydan 2005; Sherman 2006). Het gaat hier, voor alle duidelijkheid, niet om frauduleuze resultaten, maar om reële en vaak grote verschillen in vastgestelde effectiviteit. De (vermoedelijke) verklaring voor dit opmerkelijke fenomeen is dat de betrokkenheid van de onderzoekers bij de interventie er mogelijk voor zorgt dat andere betrokkenen, de uitvoerders, met meer aandacht, betrokkenheid, gedrevenheid, enzovoort gaan werken. Dit zou er dan voor zorgen dat de interventie meer effect sorteert bij de betreffende justitiabelen.<sup>7</sup> Het voorbeeld doet denken aan de Hawthorne-casus (Landsberger 1958). Dit is een klassiek geworden casus in de onderzoeksmethodologie die beschrijft hoe de aanwezigheid van onderzoekers in een bedrijf

---

7 Dit zijn voorlopige hypothesen, omdat de onderzoeksresultaten geen nadere toetsing toelaten.

het gedrag van de medewerkers beïnvloedde. De betrokken medewerkers gingen zich anders gedragen omdat ze een bepaalde betekenis verleenden aan de aanwezigheid van de onderzoekers en daarop strategisch gedrag gingen vertonen, ze gingen bijvoorbeeld harder werken en werden productiever. Ook in medisch onderzoek zijn tal van voorbeelden bekend waarbij de overtuigingen van in dit geval artsen van invloed zijn op het behandelresultaat bij patiënten. Moerman geeft het voorbeeld van de behandeling van lage rugpijn, waarvoor de reguliere geneeskunde geen adequate behandeling kan aanreiken. Bij verschillende onderzoeken bleek dat de resultaten van reguliere artsen zeer mager afstaken bij de resultaten van chiropractors. (Dit zijn alternatieve genezers die een vorm van manuele therapie beoefenen waarbij de nadruk ligt op gewrichts-correctie.) Interessant aan deze bevinding is dat de behandeling van de klachten door de chiropractors niet boven het placebo-effect uitkwam. Met andere woorden: hun behandeling had geen toegevoegd medisch effect. De verschillen in behandelresultaten tussen de reguliere artsen (die het dus slecht deden) en de chiropractors (die relatief goed presteerden, maar een medisch irrelevante behandeling verrichtten) moest vooral worden toegeschreven aan het feit dat de reguliere artsen een behandeling uitvoerden waarvan ze wisten dat deze weinig resultaten kon boeken, terwijl de chiropractors voluit in hun behandelwijze geloofden (Moerman 2002b).

Wat deze voorbeelden ons duidelijk maken, is dat bij het *belief*-effect sprake kan zijn van overdracht tussen individuen, waarbij de overdracht zowel bewust als onbewust kan plaatsvinden en zowel gewenste als ongewenste effecten kan sorteren. De voorbeelden maken tevens duidelijk dat het hierbij om uiterst subtiele processen kan gaan.

Om meer over het *belief*-effect te weten te komen heb ik ervoor gekozen het placebo-effect in de medische sector te bestuderen. In deze sector is de meeste onderzoekservaring opgedaan met het *belief*-effect. Bovendien wordt in de medische sector al sinds jaar en dag gewerkt met gerandomiseerde experimentele onderzoeksdesigns, waardoor de kennis onder de meest kritische omstandigheden tot stand is gekomen (Harrington 2002). Als men dus ergens moet weten wat het *belief*-effect is en wat het doet, dan is het wel in de medische sector. Ik zal in de volgende paragraaf de belangrijkste bevindingen samenvatten, waarbij ik de bevindingen telkens zal terugkoppelen naar het veiligheidsveld, in het bijzonder naar de praktijk van justitiële jeugdinterventies.

## 5 Het *belief*-effect in medisch onderzoek en de betekenis voor het veiligheidsveld

*Wat is een placebo-effect?*

Het *belief*-effect wordt in de medische sector doorgaans aangeduid als het placebo-effect. Daarnaast wordt ook een nocebo-effect onderscheiden. Dit is een *belief*-effect waarbij de gezondheidseffecten niet positief, maar juist negatief zijn. Over dit effect

is veel minder bekend (Benson 1997; Bootzin & Bailey 2005; Hahn 1997; Helman 2001; Spiegel 1997). We zullen ons hier derhalve concentreren op het eerstgenoemde effect.

Over wat een placebo-effect precies is, bestaat geen consensus in de medische literatuur. Shapiro, een van de bekendste placebo-onderzoekers, definieerde het in 1964 als volgt: het placebo-effect is het psychologische of psychofysiologische gevolg voortgebracht door een placebo (Shapiro 1964). Tegenwoordig zijn er nog weinig onderzoekers die deze definitie hanteren, omdat daarmee te veel interessante verschijnselen buiten beschouwing blijven. Het zijn namelijk niet alleen placebo's of placebobehandelingen die placebo-effecten genereren, ook allerlei andere behandel-elementen blijken deze effecten te sorteren. We spraken hiervoor bijvoorbeeld al over het geloof dat de arts heeft in een behandeling, maar ook zaken als de relatie tussen arts en patiënt, de vorm waarin een behandeling wordt aangeboden en de behandelsetting genereren placebo-effecten.

Feitelijk kunnen we drie soorten behandel-effecten onderscheiden. Ten eerste de *specifieke behandel-effecten*. Dit zijn de bedoelde en verwachte effecten van de interventie op grond van enige theorie die daaraan ten grondslag ligt. In de medische wetenschap gaat het hierbij doorgaans om een fysiologische en/of farmacologische ingrepen. Daarnaast zijn er de *non-specifieke behandel-effecten*. Dit zijn alle andere factoren die van invloed zijn op het resultaat van de behandeling. Hierbij gaat het onder andere om de zaken die ik hiervoor noemde, zoals de relatie tussen arts en patiënt en dergelijke. Ten slotte kunnen we aan de specifieke en non-specifieke behandel-effecten nog een derde factor toevoegen die het behandelresultaat beïnvloedt: *natuurlijke ontwikkeling*. Dit is feitelijk geen behandel-effect, maar een effect dat optreedt zónder behandeling. Het gaat dan om zaken als natuurlijke fluctuaties in ziektebeelden, spontane genezing en dergelijke (Caspi & Bootzin 2002). De meeste onderzoekers stellen het placebo-effect gelijk aan de werking van non-specifieke behandel-effecten.

De definitie van het placebo-effect door de medisch antropoloog Moerman omschrijft het fenomeen mijns inziens het beste. Moerman stelt het placebo-effect voor als een betekenisrespons (*meaning respons*), zijnde de psychologische en fysiologische gevolgen van 'betekenisverlening' (*meaning*) in de behandeling van ziekte (Moerman 2002a). Dit is om verschillende redenen een aantrekkelijke definitie. In eerste instantie omdat placebo-effecten niet om placebo's gaan, maar om het proces van betekenisverlening door patiënten. Moerman stelt terecht dat placebo's als zodanig géén effecten sorteren. Daarvoor zijn ze zelfs in het leven geroepen: om *niets* te bewerkstelligen (Moerman 2002a). Bovendien benadrukt zijn definitie dat het hier niet om een objectief fenomeen gaat, maar dat juist het intrinsiek subjectieve van belang is. Niet de vraag of een pil groot of klein is bepaalt mede zijn effect, maar de betekenis die hieraan door een patiënt wordt toegekend. Dit impliceert ook dat er op het niveau van individuen altijd variatie zal bestaan in de mate waarin een behandeling aanslaat. Het placebo-effect wijst ons dus op de rol en het belang van individuele variatie. Ten slotte is Moermans

definitie aantrekkelijk, omdat deze ook gemakkelijk buiten het medische veld gebruikt kan worden.

Vertaald naar justitiële jeugdinterventies kunnen we dus drie soorten behandel-effecten onderscheiden. Ten eerste het specifieke behandel-effect: dit is het effect van de gehanteerde methodiek op de uitkomst van de interventie. Ten tweede de non-specifieke behandel-effecten: dit zijn de effecten die hier worden samengevat onder de noemer *belief*-effect. Hierbij gaat het om alle andere factoren die van invloed zijn op de uitkomst van de interventie via het hier beschreven mechanisme van betekenisverlening. Hoewel de vergelijking niet helemaal opgaat, zou je een grof onderscheid kunnen maken tussen methodiek en *belief*-effect, waarbij de methodiek ons wijst op het belang van *wat* je doet in een interventie, terwijl het *belief*-effect ons wijst op het belang van het *hoe* je het doet.

Ten slotte kunnen we natuurlijke ontwikkeling in dit verband zien als alle factoren van buiten de interventie die de uitkomst mede beïnvloeden, zoals de positieve of negatieve invloed van de sociale omgeving op de criminele carrière van een jongere.

#### *Placebo-effecten beschreven I: de relevante behandelelementen*

Hiervoor heb ik aangegeven dat de uitkomst van interventies door veel meer zaken wordt beïnvloed dan alleen de specifieke behandel-effecten (bij justitiële jeugdinterventies: de gehanteerde methodiek). Maar om welke zaken gaat het dan zoal? In het onderzoek naar placebo-effecten is aangetoond dat de volgende behandelelementen van invloed zijn op de uitkomst (Bootzin & Bailey 2005; Caspi & Bootzin 2002; Craen, Lampe-Schoenmakers & Kleijnen 2001; Ernst 2001; Evans 2003; Guess et al. 2002; Harrington 2002; Moerman 2002a; Peters 2001; Shapiro & Shapiro 1997):

- toediening van een placebo (behandeling);
- de vorm waarin een (reguliere) interventie plaatsvindt;
- pre-interventieactiviteiten;
- de persoon van de behandelaar;
- de patiënt;
- de relatie tussen behandelaar en patiënt;
- de behandelsetting.

Wanneer patiënten een placebo (behandeling) krijgen toegediend en denken dat het om een reguliere behandeling met genezende effecten gaat, zien we inderdaad ook genezende effecten optreden. Opvallend aan dit verschijnsel is dat de effecten van de nepbehandeling in fysiologisch opzicht heel sterk lijken op die van de reguliere behandeling. Dus hoe sterker de effecten van de reguliere behandeling, des te sterker ook de effecten van de placebobehandeling. Ook als het gaat om zaken als bijwerkingen, doseringseffecten en medicijnafhankelijkheid, zien we dat de effecten van de placebobehandeling sterk lijken op die van de reguliere behandeling. Dus als bijvoorbeeld slaappillen verslavender blijken te werken dan pijnstillers (om maar wat te noemen),

zien we deze effecten ook terug bij de placebo's: patiënten raken dus vaker verslaafd aan een suikeroplossing die een slaappil voorstelt dan aan een suikeroplossing die een pijnstillertje voorstelt. In zijn algemeenheid geldt ook dat de effecten van een placebo-behandeling sterker zijn naarmate deze behandeling lijkt op een 'echte' behandeling. Ook de vorm waarin een reguliere behandeling wordt aangeboden beïnvloedt de uitkomst. Het bewezen effect blijkt in de praktijk afhankelijk van de vorm waarin de behandeling wordt aangeboden. Zo is inmiddels veel bekend over de effecten die verschillende vormen en kleuren van pillen hebben: grote pillen werken doorgaans beter dan kleinere, meer pillen toedienen werkt beter dan minder pillen toedienen (uiteraard bij dezelfde hoeveelheid werkzame stof) en sommige kleuren werken beter dan andere bij bepaalde aandoeningen. Het genezende effect van een behandeling is ook groter wanneer deze een ingrijpender (invasiever) karakter heeft. Dus een injectienaald met de werkzame stof werkt beter dan een pil met dezelfde stof. Capsules werken vaak beter dan gewone pillen en operatieve ingrepen lijken het beter te doen dan poliklinische ingrepen. Er zijn interessante studies waaruit blijkt dat mensen die een operatieve ingreep hebben ondergaan, sterke gezondheidsverbeteringen realiseren, óók als ze geen behandeling hebben gehad (er heeft bijvoorbeeld alleen een kijkoperatie plaatsgevonden of de voorgenomen behandeling is niet uitgevoerd of afgemaakt). Er zijn niet heel veel voorbeelden bekend van placebo-operaties, maar de voorbeelden die er zijn, indiceren dat de betekenisrespons na operaties heel sterk is. Zweedse onderzoekers rapporteren bijvoorbeeld over een studie waarbij een groep mensen met een hartspieraandoening (hypertrofische cardiomyopathie) een pacemaker ingebracht kreeg. Bij een deel van deze groep werd de pacemaker echter niet aangezet.<sup>8</sup> Deze groep presteerde na de operatie weliswaar niet zo goed als de groep bij wie de pacemaker wel was aangezet, maar opvallend was dat drie maanden na de operatie in deze groep sterke subjectieve én objectieve gezondheidsverbeteringen werden vastgesteld (Linde et al. 1999). Een andere opvallende bevinding in dit verband is dat nieuwe en hightech behandelingen beter blijken te werken dan behandelingen die dit aspect ontberen. Het effect van een behandeling kan ook afnemen wanneer er een nieuwe behandeling op de markt komt die beter werkt. Zo werden de oude antidepressiva minder effectief nadat een nieuwe generatie medicijnen (selectieve serotonine heropnameremmers, SSRI's) op de markt was gekomen. Er zijn ook studies bekend waaruit blijkt dat mensen meer baat hebben bij een behandeling als de apparaten waarmee ze behandeld worden er indrukwekkender en hoogtechnologisch uitzien. Ook geldt dat een behandeling beter zal aanslaan wanneer deze de vorm heeft die een patiënt wenst. Omgekeerd geldt dus dat een behandeling die de patiënt liever niet ondergaat, ook minder effect sorteert. Het effect van pre-interventieactiviteiten is ook meermalen vastgesteld. We kennen allemaal het voorbeeld van de tandpijn die over is zodra je in de tandartsstoel zit. Dit

---

8 Onbekend is of de medisch-ethische commissie ten tijde van het onderzoek op vakantie was.

effect is ook wetenschappelijk vastgesteld: het maken van een afspraak met een dokter, maar ook het ondergaan van diagnostisch onderzoek blijkt genezend te kunnen werken.

De rol van de behandelaar, de patiënt en hun onderlinge relatie blijken ook van cruciaal belang voor de uitkomst. Wanneer een arts gelooft in de effectiviteit van een behandeling heeft dit een positief effect op het resultaat. Hetzelfde geldt voor het geloof dat de patiënt heeft in een goede afloop. Verschillende auteurs noemen dit de krachtigste voorspellers voor een positief behandelresultaat (Bootzin & Caspi 2002; Moerman 2002a). Het oude gezegde ‘Hoop doet leven’ blijkt, tenminste tot op zekere hoogte, een empirische realiteit. Toch zijn ook andere effecten vastgesteld: zo genezen gemotiveerde patiënten beter dan niet-gemotiveerde patiënten. Ook de mate waarin een patiënt bij zijn eigen genezing wordt betrokken, bevordert zijn gezondheid. De relatie tussen behandelaar en patiënt blijkt eveneens een rol van belang te spelen. De volgende kenmerken blijken een positief effect op het behandelresultaat te hebben: een goede en langdurige band tussen patiënt en behandelaar, een patiënt die positieve kenmerken toedicht aan de behandelaar (aardig, rustig, betrouwbaar, enzovoort), een patiënt die vertrouwen heeft in de behandelaar en een patiënt die status toekent aan de behandelaar. Ook expliciete en bij voorkeur veelvuldige communicatie over de effectiviteit van de behandeling tussen patiënt en behandelaar beïnvloedt het behandelresultaat in positieve zin.

Ten slotte blijkt ook de behandelsetting van invloed op het genezingsproces, zonder dat precies bekend is om welke variabelen het hier precies gaat. Een aardig voorbeeld betreft een ziekenhuis dat postoperatieve patiënten (met dezelfde aandoening) verdeelde over twee kamers. De ene kamer keek uit op een blinde muur, de andere keek uit op de natuur. De patiënten in deze laatste kamer bleken significant eerder te herstellen van de ingreep.

Samenvattend kunnen we stellen dat het *belief*-effect een zeer prominente rol speelt in de uitkomst van medische interventies. Naast fysiologische en farmacologische behandel-effecten spelen non-specifieke effecten van allerlei aard een belangrijke rol. De factoren die hier besproken zijn, lijken op enigerlei wijze samen te komen in het geloof van de patiënt of in zijn verwachting dat er een bepaalde uitkomst zal optreden, waarna de kans dat deze uitkomst optreedt ook daadwerkelijk groter wordt.

Deze resultaten zijn mijns inziens van belang voor het justitieveld, omdat de hier genoemde behandel-effecten in grote lijnen ook aan de orde zijn bij justitiële jeugdinterventies. Dit onderzoek biedt ons een ander perspectief op effectiviteit van interventies en op factoren die hiervoor een belangrijke voorwaarde vormen. Het voordeel van dit perspectief is dat het in hoge mate *evidence-based* is. Het past dus binnen de uitgangspunten van de *What works*-benadering. Het placebo-onderzoek heeft in ieder geval twee belangrijke lessen in huis voor het justitieveld. De eerste les is dat resultaten van een interventie van veel meer afhankelijk zijn dan de gebruikte methodiek. De



tweede les is dat processen van betekenisverlening een cruciale rol spelen bij de wijze waarop jeugd-delinquenten een interventie ondergaan en er vervolgens gedragsmatig op reageren.

### *Placebo-effecten beschreven II: patiënten, ziekten, omvang en achtergronden*

Alvorens nader in te gaan op de betekenis van deze kennis voor het veiligheidsveld, wil ik nog enkele aanvullende onderzoeksresultaten noemen die mijns inziens van belang zijn om de betekenis van het *belief*-effect voor het veiligheidsveld beter te kunnen bepalen. Ik zal hierna kort ingaan op de vraag bij welke patiënten het placebo-effect vooral is vastgesteld en ten aanzien van welke ziektebeelden, wat de omvang van het placebo-effect is en hoe dit verschijnsel in de medische sector wordt verklaard.

Er is uitvoerig onderzoek gedaan naar het lokaliseren van placebo-responders. Dit zijn mensen die meer dan anderen gevoelig zijn voor het placebo-effect, bijvoorbeeld omdat ze zich gemakkelijk laten overtuigen. Tot op heden heeft dit onderzoek echter geen duidelijke resultaten opgeleverd. Pogingen om vooraf placebo-gevoelige patiënten uit medische *trials* te verwijderen, slagen er doorgaans niet in een dergelijke groep aan te wijzen. De meeste onderzoekers concluderen hieruit dat de achtergrondkenmerken van individuen er kennelijk niet toe doen en dat iedereen dus 'vatbaar' is voor het placebo-effect.

Placebo-effecten zijn vastgesteld bij de meest uiteenlopende ziektebeelden. Het gaat hierbij niet alleen om lichte aandoeningen, maar ook om zware aandoeningen als diabetes, kanker en dergelijke. Wel moet hierbij een onderscheid worden gemaakt in het soort placebo-effecten dat optreedt. Bij aandoeningen als verkoudheid, hooikoorts, pijn en stress kunnen placebo-effecten de klachten geheel doen verdwijnen. Bij kanker en andere ernstige fysiologische aandoeningen is dit in veel mindere mate het geval, maar kunnen placebo-effecten bijvoorbeeld wel leiden tot vertraging in de ziekteontwikkeling. Het lijkt erop dat placebo-effecten het sterkst zijn bij ziektebeelden die naar hun aard ontvankelijk zijn voor psychologische beïnvloeding. Dit geldt bijvoorbeeld voor zulke aandoeningen als slapeloosheid, pijn, stress en depressie. Bij ziekten die niet of veel minder vatbaar zijn voor psychologische beïnvloeding, zoals infectieziekten, bloedarmoede en dergelijke, zijn de placebo-effecten geringer (Wampold et al. 2005).

Het beeld van de omvang van het placebo-effect is lange tijd bepaald door een onderzoekssynthese van Beecher uit 1955. Hij concludeerde dat het gemiddelde placebo-effect in een medische behandeling 35 procent is (Beecher 1955). Dit resultaat is intussen sterk omstreden. Moerman concludeert dat placebo-effecten extreem variabel zijn, ook als wordt gecontroleerd voor het soort aandoening (Moerman 2002b). Van meer belang lijkt in dit verband de bevinding die hiervoor al werd genoemd. De omvang van het placebo-effect correleert met de omvang van het effect van de reguliere behandeling: hoe meer effect deze sorteert, des te sterker ook het placebo-effect. Bovendien kunnen we – in lijn van het voorgaande – vaststellen dat aandoeningen die vatbaar zijn



voor psychologische beïnvloeding doorgaans sterkere placebo-effecten laten zien. Zo laten recente studies naar bijvoorbeeld pijnbestrijding en depressie placebo-effecten zien die in omvang min of meer gelijk zijn aan het reguliere behandelings-effect (Kirsch et al. 2002; Montgomery & Kirsch 1996). Doordat de focus in medisch onderzoek doorgaans ligt op de toegevoegde waarde van farmacologische of fysiologische interventies, wordt vaak uit het oog verloren dat placebo-effecten in omvang gelijk of zelfs groter kunnen zijn dan de effecten van deze interventies (Ernst 2001). Als eis wordt doorgaans gesteld dat de interventie significant beter scoort dan het placebo-effect. Dit kan in voorkomende gevallen betekenen dat het placebo-effect bijvoorbeeld 40 procent bedraagt, terwijl de toegevoegde waarde van de reguliere behandeling 10 procent is (gezamenlijk effect 50 procent). De verhouding tussen placebo-effect en specifiek behandelings-effect varieert uiteraard tussen aandoeningen en interventies.

Theorievorming over het placebo-effect staat, hoe gek het ook moge klinken, nog in de kinderschoenen. Dit heeft te maken met het feit dat veel kennis over het placebo-effect niet afkomstig is uit onderzoek dat was gericht op het vinden en verklaren van dit effect, maar juist op het voorkómen ervan (Harrington 2002). Niettemin zijn er verschillende perspectieven ontwikkeld waarnaar de laatste jaren enig onderzoek is gedaan. Deze schrijven het placebo-effect toe aan zulke uiteenlopende oorzaken als conditionering, stressreductie, cognitieve processen, psychoneurofysiologische processen, enzovoort. Ondanks de grote hoeveelheid onderzoek die beschikbaar is en de interessante aanzetten tot theorievorming, moeten we concluderen dat het placebo-effect nog veel weg heeft van een mysterie. Een mysterie overigens, met zeer reële en omvangrijke empirische implicaties.

Vertaald naar het justitieveld kunnen we vaststellen dat het *belief*-effect hier hoogstwaarschijnlijk een prominente rol speelt. Immers, dit effect blijkt het sterkst bij interventies die vatbaar zijn voor psychologische beïnvloeding. Onder die noemer kunnen we justitiële jeugdinterventies zeker scharen. We zagen ook dat mensen in het algemeen vatbaar blijken voor het *belief*-effect. Dit maakt dat we dit effect generiek kunnen toepassen, dus ook bij jeugddelinquenten met uiteenlopende achtergronden.

Misschien vraagt u zich na deze uiteenzetting af waarom er niet veel meer wordt gedaan met het placebo-effect, gelet op de grote rol die het speelt in de medische praktijk. Die vraag heb ik mij ook gesteld en ik vermoed dat dit iets te maken heeft met de wijze waarop medisch onderzoek wordt gefinancierd en de belangen die daarin aan de orde zijn, in het bijzonder die van de farmaceutische industrie. Het is opvallend dat wereldwijd slechts een handjevol wetenschappers zich met de bestudering van het placebo-effect bezighoudt, terwijl een belangrijk deel van de gerealiseerde gezondheidsresultaten toch moet worden toegeschreven aan dit effect. De meeste on-

derzoekers beschouwen het placebo-effect echter als een lastige bijkomstigheid bij het vaststellen van specifieke (fysiologische of farmacologische) behandel-effecten.

*Recapitulatie: de betekenis van het belief-effect voor het veiligheidsveld*

In de medische sector is het *belief*-effect het meest en ook onder de meest kritische condities onderzocht. Ook al zijn veel onderzoekers in het effect als zodanig niet geïnteresseerd, door de wijze waarop medische studies worden uitgevoerd, hebben ze niettemin veel goede kennis gegenereerd over dit effect. De kennis over het placebo-effect leert ons dat het *belief*-effect bestaat en zeer substantieel is. We kunnen tevens vaststellen dat dit effect zowel positieve als negatieve, gewenste als ongewenste gevolgen kan hebben, ofschoon we ons hier hebben geconcentreerd op de positieve uitwerking. Het *belief*-effect benadrukt het belang van processen van betekenisverlening door personen die een interventie ondergaan en de invloed hiervan op de uitkomst van de interventie. De specifieke behandel-effecten, in medische interventies zijn dit de fysiologische en farmacologische ingrepen, bepalen slechts voor een deel het behandelresultaat.

Nu is de vraag in hoeverre deze resultaten zich laten vertalen naar het veiligheidsveld. Ik heb verschillende redenen om aan te nemen dat het *belief*-effect ook in deze context een substantiële rol speelt of kan spelen. Ik beperk me hierbij tot de toepassing van dit effect in justitiële jeugdinterventies.<sup>9</sup>

Persoonsgerichte interventies met jeugddelinquenten laten zich qua structuur goed vergelijken met de hiervoor besproken medische interventies. Er is sprake van sociale interacties tussen jongeren enerzijds en professionals (behandelaars) anderzijds. Deze professionals voeren op individuele basis of in groepsverband interventies uit waarbij, net als bij medische interventies, drie soorten effecten aan de orde zijn: specifieke en non-specifieke behandel-effecten, en effecten als gevolg van natuurlijke ontwikkeling. Waar bij medische interventies het onderscheid tussen specifieke en non-specifieke effecten nogal scherp is, als gevolg van de strikte scheiding tussen fysiologische en psychologische behandel-effecten, zal dit bij justitiële jeugdinterventies meer door elkaar kunnen lopen. Met andere woorden, bij deze interventies kunnen *belief*-effecten ook intrinsiek deel uitmaken van de methodiek.

Het medisch onderzoek laat zien dat het *belief*-effect het sterkst is wanneer sprake is van interventies die vatbaar zijn voor psychologische beïnvloeding. Justitiële jeugdinterventies voldoen aan deze voorwaarde, ook als ze niet gericht zijn op dit principe. De uitkomstvariabele, delinquent gedrag, is immers intrinsiek vatbaar voor psychologische beïnvloeding. Bij medische interventies heeft het *belief*-effect betrekking op gezond worden, bij justitiële interventies heeft het *belief*-effect betrekking op het uit-

---

9 Elders heb ik laten zien dat het *belief*-effect zowel in persoonsgerichte als in situationele preventieactiviteiten toegepast kan worden (Rovers 2007a).

blijven van crimineel gedrag. In beide gevallen is sprake van een proces van betekenisverlening dat materiële gevolgen heeft.<sup>10</sup>

Bij medisch onderzoek zijn alle inspanningen erop gericht de invloed van het *belief*-effect zo klein mogelijk te houden. Dit roept de vraag op wat de potentie van dit effect is als we juist streven naar maximalisering ervan (Walach 2003). Bewuste toepassing van dit effect bij justitiële jeugdinterventies kan derhalve veel kansen bieden.

Een laatste reden waarom het *belief*-effect zich goed laat toepassen bij justitiële jeugdinterventies komt voort uit de constatering dat hierbij geen ethische complicaties te verwachten zijn. De toepassing van het *belief*-effect in medische interventies wordt beperkt door de voortdurende afweging of patiënten een behandeling mag worden onthouden. Deze afweging speelt bij justitiële interventies geen rol, omdat het *belief*-effect zelf een onderdeel van de interventie kan zijn.

Recapitulerend kunnen we stellen dat het *belief*-effect verwijst naar een belangrijk empirisch fenomeen dat ook betekenis heeft en kan hebben voor het veiligheidsveld, in het bijzonder voor de praktijk van justitiële jeugdinterventies. De vraag is nu wat het belang van dit effect kan zijn voor het justitieveld. Hierop zal ik in de volgende paragraaf een antwoord formuleren.

## 6 Een ander perspectief op de effectiviteit van justitiële jeugdinterventies

Het belang van het *belief*-effect ligt mijns inziens vooral in het feit dat het ons een ander perspectief aanreikt in het denken over effectieve interventies. Een perspectief dat in zijn focus nogal afwijkt van de dominante stroming binnen de *What works*-benadering, maar dat de uitgangspunten van die benadering wel onderschrijft en volgt, namelijk het realiseren van *evidence-based* interventies. Dit andere perspectief reikt ons enerzijds nieuwe en plausibele verklaringen aan voor het feit dat veel interventiepraktijken zo weinig effectief zijn en geeft ons anderzijds zicht op wegen die we kunnen bewandelen om tot effectievere interventies te komen.

### *Justitiële gedragsinterventies bezien vanuit het belief-effect*

Wanneer we door de ogen van het *belief*-effect naar justitiële gedragsinterventies kijken, valt op dat deze interventies omgeven zijn door sterke *belief*-effecten. In tegenstelling tot medische interventies zijn het echter niet de positieve *belief*-effecten die hier in het oog springen (de placebo-effecten), maar juist de negatieve. We zien, om het medisch jargon nog even te volgen, bij justitiële jeugdinterventies vooral nocebo-

---

<sup>10</sup> Het is mogelijk dat de causale link tussen *belief*-effect en gezond worden enerzijds en de link tussen *belief*-effect en het uitblijven van crimineel gedrag anderzijds niet helemaal dezelfde is, maar in dit stadium ontbreekt de kennis om hierover in enig detail een uitspraak te doen.

effecten optreden. Deze bewerkstelligen een betekenisrespons die de jongeren niet uit de criminaliteit haalt, maar er eerder in verankert. Deze betekenisrespons kunnen we op verschillende niveaus aantreffen: bij de jongeren zelf, maar ook bij hun sociale omgeving, bij de professionals en de instituten waarmee de jongeren in aanraking komen, en ook in de samenleving als geheel. Deze, veelal massieve, negatieve *belief*-effecten kunnen verklaren waarom het zo moeilijk is om crimineel gedrag van jongeren om te buigen.

Een jongere die een justitiële interventie ondergaat, wijkt in belangrijke kenmerken af van een patiënt die een arts bezoekt. Een patiënt is ziek en zoekt genezing en verwacht en/of gelooft dat een arts of meer in het algemeen de gezondheidszorg hem daarbij kan helpen. De jeugd delinquent die in aanraking komt met justitie ziet vaak niet dat hij een probleem heeft, laat staan dat hij hiervoor hulp zoekt. Zijn contact met justitie is ook niet vrijwillig en doorgaans is hij is dan ook niet gemotiveerd om mee te werken aan de behandeling, laat staan dat hij gelooft of verwacht dat deze behandeling ergens toe zal leiden. Een van de meest in het oog springende fenomenen bij justitiële interventies, en een van de meest genegeerde verschijnselen door onderzoekers, heeft betrekking op justitiabelen, jeugd delinquenten in het bijzonder, die verzet plegen tegen de interventie die ze ondergaan. Waar bij medische interventies het doel van de patiënt min of meer gelijk is aan het doel van de interventie, zien we dat bij justitiële interventies dus vaak niet het geval is en dat zelfs sprake kan zijn van strijdige doelen. Onderzoek naar het *belief*-effect laat ons zien dat onder deze omstandigheden de kans op een effectieve interventie sterk wordt verkleind.

Ook op het niveau van professionals die met jeugd delinquenten werken zien we negatieve *belief*-effecten optreden. Onderzoek naar de opvattingen van professionals in de justitiesector over het nut en de effectiviteit van hun werk is volgens mij schaars, maar persoonlijke ervaringen in de afgelopen vijftien jaar hebben mij geleerd dat er in deze groep veel scepsis en vaak ook cynisme bestaat over het nut van justitiële gedragsinterventies. Deels weerspiegelt dit waarschijnlijk een algemeen maatschappelijk klimaat waarin de overtuiging heeft postgevat dat deze jongeren nergens voor deugen en dat er met hen weinig of niets te beginnen valt. Voor een ander deel denk ik dat deze houding een gevolg is van eigen ervaring met deze jongeren en van leereffecten die gedurende de eigen professionele carrière zijn opgetreden. Ik denk dat we de invloed van deze leereffecten niet moeten onderschatten. Een professional die met deze groep jongeren werkt, kan gemakkelijk (in zijn ogen) 'negatieve' ervaringen opdoen. Als deze ervaringen zich herhalen, treedt het *framing*-mechanisme in werking dat ik hiervoor heb beschreven. De aanvankelijk idealistische en frisse professional bouwt dan frames op als 'je kunt ze niet vertrouwen' en 'er valt niets mee te beginnen'. Elke nieuwe jongere waarmee de professional vervolgens in aanraking komt, zal worden bejegend overeenkomstig de opgebouwde frames. We hebben hiervoor gezien dat deze frames hun uitwerking niet zullen missen en overeenkomstige realiteiten zullen creëren. Deze *belief*-effecten dragen dan ook niet bij aan de effectiviteit van de interventie.

Behalve op het niveau van individuele jongeren en professionals zien we ook op het niveau van groepen en organisaties negatieve *belief*-effecten optreden. In de sociale omgeving van jeugddelinquenten treffen we heel vaak overtuigingen aan die – om het voorzichtig te formuleren – niet ondersteunend zijn voor het effectief ten uitvoer brengen van een interventie. Het kan hierbij gaan om een onderwijsinstelling die de jongere heeft afgeschreven, om ouders die niet (meer) in hun kind geloven of om vrienden die crimineel actief zijn en de jongere stimuleren dezelfde gedragslijn te volgen. Hoe de sociale omgeving er ook uitziet en welke vorm de overtuigingen ook aannemen, in heel veel gevallen gaat het om *belief*-effecten die haaks staan op het doel van de interventie. Echter, ook binnen de organisaties waar interventies worden uitgevoerd, treffen we dit soort effecten aan. De negatieve ervaringen van individuele professionals kunnen neerslaan in een organisatiecultuur die bijna net zo negatief uitwerkt als de sociale omgeving van de jongere. Dit kan allerlei vormen aannemen. Het kan een algemeen heersend ongeloof zijn dat er met de jongeren iets te beginnen valt, het kan een negatieve of zelfs gewelddadige bejegening zijn, maar het kan ook betekenen dat criminogene sociale patronen van jongeren worden overgenomen. Professionals die intensief omgaan met zeer moeilijke groepen jeugddelinquenten kunnen in hun gedrag en omgangsvormen de kleur aannemen van hun klanten, waarmee de criminogene patronen waarmee de jongeren buiten de interventie bekend zijn als het ware de interventie in worden getrokken. Dit risico is het grootst op plaatsen waar jeugddelinquenten langere tijd met elkaar doorbrengen en waar een intensief contact bestaat met professionals. Zie in dit verband bijvoorbeeld de recente bevindingen van de Inspectie Jeugdzorg (2007) over het onveilige leefklimaat in veel justitiële jeugdinrichtingen. Ook hier zien we weer een groot verschil met de context waarin medische interventies plaatsvinden. Weliswaar kunnen daar ook negatieve *belief*-effecten aan de orde zijn op het niveau van de sociale omgeving van de patiënt of op het niveau van medische instellingen en de behandelcontext, maar deze zijn vaak veel minder sterk en worden bovendien gecompenseerd door tal van positieve *belief*-effecten.

Ten slotte kunnen we ook op het niveau van de samenleving negatieve *belief*-effecten aanwijzen als het gaat om justitiële interventies. Dit heeft te maken met het feit dat crimineel gedrag een morele dimensie kent en wordt beschouwd als maatschappelijk ongewenst. De maatschappelijke afwijzing van crimineel gedrag heeft, hoe begrijpelijk en noodzakelijk deze afwijzing in menig opzicht ook is, een remmend effect op onze pogingen om herhaald crimineel gedrag te voorkómen. We kunnen dit als volgt voorstellen: iemand die een crimineel feit pleegt, plaatst zich hierdoor buiten de maatschappelijke orde. Hoe sterker de maatschappelijke afwijzing van dit gedrag, des te groter de kloof die de pleger moet overbruggen om nadien weer deel uit te kunnen maken van diezelfde sociale orde. In landen met een sterk punitief maatschappelijk en strafrechtelijk klimaat is het dus lastiger om delinquenten te re-integreren dan in een land waar sprake is van een minder punitief klimaat. Nederland is in de afgelopen 25 à 30 jaar aanzienlijk punitiever geworden. De maatschappelijke afwijzing van crimina-

liteit is toegenomen en deze tendens zien we terug in het sociale verkeer, in de politiek en in het strafrecht.<sup>11</sup> De maatschappelijke afwijzing van criminaliteit werkt als een negatief *belief*-effect: hoe sterker deze afwijzing en hoe geringer het maatschappelijk geloof in de re-integratie van delinquenten, des te groter is ook de kans dat delinquenten hierin geloven en het 'rechte pad' niet als een kansrijke dan wel wenselijke optie zien. Ze zijn daarvoor te ver buiten de sociale orde terechtgekomen en het ontbreekt hun aan mechanismen om de verbinding te herstellen. Effectieve criminaliteitspreventie en een punitief sociaal en strafrechtelijk klimaat gaan niet goed samen, ook al beweren sommigen het tegendeel.

Hoewel ik geen poging heb gedaan volledig te zijn, laat deze bespreking denk ik goed zien dat rondom justitiële jeugdinterventies tal van negatieve *belief*-effecten aan de orde zijn, die verklaren waarom het zo lastig is om delinquent gedrag van jongeren om te buigen en waarom dit vandaag de dag misschien nog wel moeilijker is dan pakweg 25 jaar geleden. Het *belief*-effect werpt echter niet alleen licht op factoren die de effectiviteit van interventies belemmeren, het kan ook verklaren waarom interventies soms wel tot positieve resultaten leiden.

Een interessant fenomeen in dit kader is het volgende. Bij evaluatieonderzoek naar preventieprojecten blijkt vaak dat projecten die aanvankelijk heel succesvol leken, bij later evaluatieonderzoek helemaal niet zo succesvol blijken. Het oorspronkelijke enthousiasme van degenen die bij een dergelijk project betrokken waren, wordt dan meestal afgedaan als *wishfull thinking*. We kunnen voor dit fenomeen ook een andere verklaring aanvoeren. Deze verklaring stelt dat het aanvankelijke project wel degelijk succesvol was, maar dat bij de verspreiding ervan de 'werkzame stof' verloren is gegaan. Vanuit het *belief*-effect bezien gaat het immers niet alleen om *wat* er gebeurt, maar ook om *hoe* het gebeurt en vooral met welke overtuiging. De werkzame stof in een nieuw en veelbelovend preventieproject zou wel eens niet kunnen zitten in wat er gebeurt, maar in het enthousiasme en vertrouwen waarmee het project is omgeven. Dit aspect gaat vaak verloren zodra het project, op basis van de gewekte verwachtingen, een bredere verspreiding krijgt. De focus komt dan doorgaans te liggen op het overnemen en standaardiseren van de gevolgde werkwijze. Ter illustratie het volgende voorbeeld: 'Ome' Jan Schildkamp in Hoogvliet bestiert al jaren een succesvolle bokschool waar hij randgroepjongeren opvangt en leert boksen.<sup>12</sup> Door zijn benadering heeft hij menig jongere weer op het rechte pad geholpen. Interessant is de vraag hoe we dit particuliere succesnummer kunnen extrapoleren. Moeten we dan meer bokscholen opzetten of de effectieve ingrediënten van Ome Jan's benadering overnemen? In het denken over justitiële interventies met jongeren ligt een sterke focus op de eerste op-

11 Deze ontwikkeling hangt mijns inziens in belangrijke mate samen met de stijging van het algehele criminaliteitsniveau sinds het einde van de jaren zestig en de nog steeds toenemende geweldscriminaliteit. Zie WODC 2007.

12 <http://www.opboxen.nl/>

lossing. Het *belief*-effect wijst ons erop dat het succes van Ome Jan ook kan liggen in zijn benadering, zijn overtuigingen, de wijze waarop hij contact legt met de jongeren, enzovoort. Deze factoren kunnen van evenveel of zelfs van meer belang zijn voor het welslagen van zijn project dan het feit dat hij de jongeren leert een 'linkse directe' te slaan.

Het verhaal van Ome Jan heeft een bredere betekenis. De vraag wat succesvolle interventies gemeen hebben, is tot op heden niet bevredigend beantwoord. De grote gemene deler is nog niet gevonden en ik heb ook niet de pretentie die vandaag aan u te presenteren. Ik denk echter wel dat het *belief*-effect een bruikbare aanzet kan geven voor een antwoord op deze vraag en formuleer die aanzet hier als een onderzoekbare hypothese, welke luidt: *een interventie is succesvoller wanneer een groter aantal betrokkenen gelooft in het succes ervan*. Deze hypothese zag ik jaren geleden voor het eerst bevestigd toen ik de toenmalige winnaar van de Hein Roethofprijs (voor preventieprojecten) vroeg naar het waarom van het succes. Het betrof een succesvol preventieproject met drugsverslaafden in een wijk in Venlo. De initiator van het project moest lang nadenken over deze vraag en antwoordde toen: 'ik heb geen idee waarom het zo succesvol is, maar alle deelnemers geloven erin'.

#### *Het wenkend perspectief van het belief-effect*

Het *belief*-effect biedt ons niet alleen mogelijkheden om op een andere manier te kijken naar de (in)effectiviteit van interventiepraktijken, maar reikt ons ook handvatten aan om het streven naar effectievere interventies vorm te geven.

De *What works*-benadering gaat in belangrijke mate voorbij aan de sociale en symbolische realiteit van interventies en de invloed hiervan op de uitkomst van die interventies. Het *belief*-effect leert ons dat de sociale dynamiek binnen interventies ertoe doet en van invloed is op processen van betekenisverlening. Deze processen zijn cruciaal voor het begrijpen van de gedragsreacties van jongeren.

Voor zover er binnen de *What works*-benadering aandacht is voor de inhoud van interventies, heeft deze vooral betrekking op de gehanteerde methodieken en meer in het algemeen op de standaardisering van producten en werkwijzen. Dit mag een trend worden genoemd: het realiseren van effectieve interventies wordt steeds vaker in verband gebracht met het idee dat producten en werkwijzen gestandaardiseerd respectievelijk geprotocoliseerd dienen te zijn. Volgens velen is dit de kern van *evidence-based* werken. De *What works*-benadering staat hierin niet alleen. In toenemende mate zien we de beginselen van *fordisme* en *taylorisme* geïntroduceerd worden in de hulpverlening. Deze beginselen verwijzen naar het verhogen van de productiviteit door het verregaand standaardiseren en in partjes opdelen van het productieproces, met de lopende band als ultieme uitkomst. Bijna honderd jaar nadat deze beginselen werden geïntroduceerd en alweer tientallen jaren nadat ze in veel bedrijfstakken weer terzijde zijn geschoven als zijnde niet erg effectief, zien we de uitgangspunten nu opdagen in hulpverleningsland. Interventiepraktijken waarin regels, protocollen, standaardproce-



dures en verantwoordingsmechanismen de professional aansturen, zijn heel gewoon geworden. De professional is in dit perspectief de lopende-bandmedewerker die zijn strikt omschreven bijdrage levert aan de totstandkoming van het hulpverleningsproduct.

Deze benadering zorgt er in ieder geval voor dat interventiepraktijken doorzichtig en dus controleerbaar en meetbaar worden. Belangrijke criteria voor degenen die deze praktijken aansturen, want ook zij moeten zich vaak weer kunnen verantwoorden. Of deze benadering ook bijdraagt aan effectievere interventies weet ik niet. Als we kijken naar de resultaten van het onderzoek in de medische sector zien we dat er andere belangrijke factoren in het spel zijn. Deze eveneens *evidence-based* factoren wijzen ons erop dat de effectiviteit van een interventie voor een belangrijk deel wordt beslist op het niveau van het individu dat de interventie ondergaat en de betekenis die dit individu toekent aan de interventie. Het belang van deze individuele variatie is geheel uit beeld bij een benadering die zich louter of vooral focust op het realiseren van standaardproducten en -benaderingen. Het *belief*-effect biedt ons een perspectief op het fenomeen van de individuele variatie en ook manieren om ermee om te gaan. De professionals die de interventies uitvoeren spelen hierin een belangrijke rol. Binnen de *What works*-benadering is deze groep min of meer onzichtbaar en de aanwijzingen die ze vanuit deze benadering krijgen aangereikt, bieden doorgaans te weinig houvast om hun handelen effectiever te maken. Het *belief*-effect maakt hoe dan ook duidelijk dat *evidence-based* werken méér kan en moet zijn dan het louter aanreiken van gestandaardiseerde producten en werkwijzen. Als taylorisme en fordisme al niet blijken te werken bij zo'n eenvoudig product als de assemblage van een auto, waarom zouden ze dan wel werken bij een oneindig veel complexer product als de re-integratie van jeugddelinquenten?

Eerder hebben we geconcludeerd dat de vraag of het onderzoek in de *What works*-benadering leidt tot effectievere interventies niet zonder meer positief beantwoord kan worden. Diverse factoren zorgen ervoor dat de vertaalslag van de geproduceerde kennis naar het beleid en met name de praktijk van interventies een problematische is. Het *belief*-effect reikt ons thema's aan die van belang zijn om op een praktisch niveau de effectiviteit van het handelen te kunnen vergroten. Ik noem er enkele.

Een van deze thema's, niet de minst belangrijke, heeft betrekking op het gevoelig maken van jongeren voor de doelen van de interventie. Hoe bereik je dat deze jongeren, die er zelf niet voor hebben gekozen, toch vatbaar worden voor de agenda van verandering? En niet alleen op een oppervlakkig, functioneel niveau (uitzitten van de tijd, meedoen tot het niet meer hoeft), maar op een niveau dat blijvende effecten genereert? Het motiveren van jongeren tot het maken van deze stap en het omgaan met verzet tegen verandering zijn derhalve cruciale vraagstukken van effectiviteit. Maar ook de vraag of je interventies op individuele basis of in groepsverband moet aanbieden. Het *belief*-effect wijst ons bijvoorbeeld op de risico's die verbonden zijn aan een groepsgerichte aanpak van jeugdproblematiek, omdat de groepsprocessen de negatieve *belief*-



effecten kunnen versterken. Sociaalagogen hebben kennis opgebouwd rond dit soort thema's, maar het is belangrijk dat we deze kennis kritisch toetsen.

Een ander thema benadrukt het belang van professionals en de invloed van hun handelen op de uitkomst van interventies. Binnen de *What works*-benadering is deze groep niet of nauwelijks zichtbaar. Onderzoek naar het *belief*-effect maakt duidelijk dat de invloed van professionals evident is. Zaken als de persoon van de professional, zijn houding tegenover de jongeren en de gehanteerde methodieken en de opgebouwde ervaringen vertalen zich in tal van *belief*-effecten die van invloed zijn op de uitkomst van de interventie. Voor de sociaalagogisch geschoolden zal dit niet verrassend klinken, maar aan hen de vraag: wat weten we eigenlijk van de hier genoemde effecten? Welke factoren zijn hierin meer dan andere van belang? En op welke wijze kunnen we ze aanwenden om interventiepraktijken effectiever te maken? Deze vragen moeten voor een belangrijk deel nog beantwoord worden. Hiervoor heb ik beschreven hoe goed opgeleide en toegeruste professionals na verloop van tijd minder effectief of zelfs contraproductief kunnen gaan handelen wanneer ze langere tijd met deze groep jongeren werken. Interessante vragen hierbij zijn: hoe vaak is dit aan de orde, bij welke professionals speelt deze problematiek en vooral, hoe voorkóm je dit? In dit verband zou het interessant kunnen zijn te weten of organisaties via inter- of supervisietrajecten hun professionals 'fris' houden en in hoeverre ze hierin slagen.

Het werken met *belief*-effecten sluit goed aan bij de behandelmodaliteit die in de *What works*-benadering als meest succesvol uit de bus komt: de cognitieve gedragsbenadering. Cognitief georiënteerde gedragsprogramma's blijken succesvol te kunnen zijn in het tot stand brengen van blijvende veranderingen in het gedrag van jonge delinquenten (Lipsey, Chapman & Landenberger 2001). Het *belief*-effect wijst ons er echter op dat we hierbij niet alleen moeten kijken naar de jeugddelinquenten zelf, maar ook naar de professionals waarmee zij in aanraking komen en de instituten waarbinnen deze professionals werkzaam zijn. Een van de interessante aspecten van het *belief*-effect is immers dat het overdraagbaar is van de organisatie en de personen die de interventie aanbieden op de personen die de interventie ondergaan. We kunnen interventies dus effectiever maken door onze aandacht niet alleen op de jeugddelinquenten zelf te richten, maar ook op de professionals en de organisaties waarin deze opereren. We kunnen deze gemakkelijker bereiken en veranderen dan de jongeren zelf en het overdrachtseffect kan ervoor zorgen dat deze veranderingen ook doorwerken bij de jongeren, de groep waar het uiteindelijk om te doen is. De cultuur in organisaties, het personeelsbeleid, de samenstelling van het personeel en bijvoorbeeld training en coaching van medewerkers (om maar enkele zaken te noemen) zijn in deze optiek geen randvoorwaarden voor het plegen van interventies, maar factoren die direct verband houden met de effectiviteit.

Kortom: het *belief*-effect biedt ons concrete mogelijkheden om verder te werken aan effectieve interventies.

## 7 Conclusie

Concluderend kunnen we stellen dat het *belief*-effect betrekking heeft op een empirisch fenomeen dat uitermate relevant is voor justitiële gedragsinterventies. Het verschaft ons een ander perspectief op deze interventies en op de werkzame factoren die daarin aan de orde zijn. Bovendien vormt dit perspectief een belangrijke aanvulling op onze kennis van ‘Wat werkt’, omdat het de aandacht richt op een tot nu toe onderbelicht aspect van interventies: de uitvoeringspraktijk en met name de sociale dynamiek die daarin aan de orde is. Het *belief*-effect wijst ons op het belang van processen van betekenisverlening door jeugdige delinquenten die een justitiële gedragsinterventie ondergaan en de factoren die hieraan een belangrijke bijdrage leveren, zoals overtuigingen van professionals, de relatie tussen professionals en jongeren, enzovoort.

Binnen de *What works*-benadering zijn sociale professionals, en de rol die zij spelen bij het realiseren van effectieve interventies, nauwelijks in beeld. Toch vormen deze professionals waarschijnlijk de belangrijkste (institutionele) toegangspoort tot jeugddelinquenten en risicojongeren. We treffen deze professionals zowel binnen als buiten de justitiesector aan. Denk hierbij bijvoorbeeld aan jeugdzorg, reclassering, justitiële jeugdinrichtingen en dergelijke, maar ook aan buurt- en jongerenwerk, verslavingszorg en de geestelijke gezondheidszorg. Ondanks het kwantitatieve belang van deze groep voor de aanpak van jeugdcriminaliteit en sociaal probleemgedrag van jongeren, weten we nog erg weinig over hun kwalitatieve bijdrage aan het effectief tegengaan van probleemgedrag bij deze groep. Er zijn in het agogisch veld voldoende theorieën beschikbaar over veranderkundige processen en hoe deze aan te wenden, maar het ontbreekt vaak aan kritische toetsing hiervan in de praktijk. Met andere woorden, we weten niet of deze theorieën ook ‘werken’. In het justitieveld is daarentegen veel aandacht voor het ontwikkelen van *evidence-based* kennis, maar hier ontbreekt – zoals we hebben gezien – het perspectief van de (sociale) professional en zijn aandeel in de uitkomst van interventies. Door de kennis over veranderkundige processen in het agogische veld te combineren met het streven naar effectieve interventies in het justitieveld, is het mogelijk een nieuwe, innovatieve én praktijkgeoriënteerde onderzoeksagenda te realiseren die kan bijdragen aan effectieve interventies met jeugddelinquenten en risicojongeren. De rol van sociale professionals is hierbij cruciaal.

## 8 Literatuur

- Asscher, J., M. Dekovic, P. van der Laan, P. Prins en S. van Arum (2007), De effectiviteit van multisysteemtherapie (MST). Knelpunten en kansen bij de implementatie van een randomized controlled trial, in: *Tijdschrift voor Criminologie* 49, pp. 57-67.
- Atkinson, D. (2004), The *What Works* Debate: Keeping a Human Perspective, in: *Probation Journal* 51, pp. 248-252.
- Barkham, M. (2007), The role of practitioners in implementing, designing and utilizing practice based evidence, in: *Jeugdzorg in onderzoek: De professional en effectiviteit*, W. Bruinsma, C. Konijn en M. van der Steege (eds.). Den Haag: Ministerie van VWS, pp. 41-54.
- Beecher, H.K. (1955), The powerful placebo, in: *Journal of the American Medical Association – JAMA*, 159, pp. 1602-1606.
- Beenackers, E.M.Th. (2000), *Effectiviteit van sanctieprogramma's: bouwstenen voor een toetsingskader: een literatuuronderzoek*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Benedetti, F., H.S. Mayberg, T.D. Wager, C.S. Stohler en J.-K. Zubieta (2005), Neurobiological mechanisms of the placebo effect, *Journal of Neuroscience*, 45, pp. 10390-10402.
- Benson, H. (1997), The nocebo effect; History and physiology, in: *Preventive medicine* 26.
- Berghuis, B., F. Leeuw en M. Scheepmaker (2004), Beleidstheorieën – Voorwoord, in: *Justitiele Verkenningen*, 30, pp. 5-9.
- Berk, R. E. (2005), Randomized experiments as the bronze standard, in: *Journal of Experimental Criminology*, 1, pp. 417-433.
- Bootzin, R.A. en O. Caspi (2002), Explanatory mechanisms for placebo effects: cognition, personality and social learning, in: *The science of the placebo; toward an interdisciplinary research agenda*, H.A. Guess, A. Kleinman, J.W. Kusek en L. Engel (eds.). Londen: BMJ Books, pp. 108-132.
- Bootzin, R.R. en E.T. Bailey (2005), Understanding placebo, nocebo, and iatrogenic treatment effects, in: *Journal of Clinical Psychology*, 61, pp. 871-880.
- Burik, A.E. van, E.R. Elderman, A.M. Persoon en E.A. Rutten (2007), *Evaluatie justitiële interventies schoolverzuim*. Woerden: Adviesbureau Van Montfoort.
- Caspi, O. en R.A. Bootzin (2002), Evaluation how placebos produce change; Logical and causal traps and understanding cognitive explanatory mechanisms, in: *Evaluation & The Health Professions*, 25, pp. 436-464.
- Craen, A.J.M. de, A.J.E.M. Lampe-Schoenmakers en J. Kleijnen (2001), Non-specific factors in randomized clinical trials: some methodological considerations, in:

- Understanding the Placebo Effect in Complementary Medicine; Theory, Practice and Research*, D. Peters (ed.). Edinburgh [etc.]: Churchill Livingstone.
- Cullen, F.T. en P. Gendreau (2000), Assessing Correctional Rehabilitation: Policy, Practice, and Prospects, in: *Processes, and Decisions of the Criminal Justice System; Criminal Justice 2000*, J. Horney (ed.). Rockville, MD: National Institute of Justice/NCJRS, pp. 109-175.
- Dowden, G. en D.A. Andrews (2004), The Importance of Staff Practice in Delivering Correctional Treatment: A Meta-Analytic Review of Core Correctional Practice, in: *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 48, pp. 203-214.
- Erkenningscommissie-Gedragsinterventies (2006), *Jaarverslag 2006*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Ernst, E. (2001), Towards a scientific understanding of placebo effects, in: *Understanding the Placebo Effect in Complementary Medicine; Theory, Practice and Research*, D. Peters (ed.). Edinburgh [etc.]: Churchill Livingstone.
- Evans, D. (2003), *Placebo; mind over matter in modern medicine*. Londen: Harper Collins Publishers.
- Farrington, D.P. (2006), Methodological quality and the evaluation of anti-crime programs, in: *Journal of Experimental Criminology*, 2, pp. 329-337.
- Farrington, D.P. en B.C. Welsh (2005), Randomized experiments in criminology: What have we learned in the last two decades?, in: *Journal of Experimental Criminology*, 1, pp. 9-38.
- Farrington, D.P., D.C. Gottfredson, L.W. Sherman en B.C. Welsh (2002), The Maryland Scientific Methods Scale, in: *Evidence-Based Crime Prevention*, L.W. Sherman, D.P. Farrington, B.C. Welsh en D. L. MacKenzie (eds.). New York: Routledge.
- Feder, L., A. Jolin en W. Feyerherm (2000), Lessons from two randomized experiments in criminal justice settings, in: *Crime & Delinquency*, 46, pp. 380-400.
- Ferwerda, H.B., I.M.G.G. van Leiden, N.A.M. Arts en A.R. Hauber (2006), *Halt: het Alternatief? De effecten van Halt beschreven*, reeks Onderzoek en Beleid, nr. 244. Den Haag/Meppel: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC)/Boom Juridische uitgevers.
- Gendreau, P. en R.R. Ross (1979), Effective correctional treatment: Bibliotherapy for cynics, in: *Crime & Delinquency*, 25, pp. 463-489.
- Goffman, E. (1974), *Frame analysis: an essay on the organization of experience*. New York: Harper & Row.

- Guess, H.A., A. Kleinman, J.W. Kusek en L. Engel (eds.) (2002), *The science of the placebo; toward an interdisciplinary research agenda*. Londen: BMJ Books.
- Hahn, R.A. (1997). The nocebo phenomenon; concept, evidence, and implications for public health, in: *Preventive medicine*, 2 (6), pp. 607-611.
- Harrington, A. (2002), "Seeing" the Placebo-effect: Historical Legacies and Present Opportunities, in: *The Science of the Placebo; Toward an Interdisciplinary Research Agenda*, H.A. Guess, A. Kleinman, J.W. Kusek en L. Engel (eds.). Londen: BMJ Books, pp. 35-52.
- Helman, C.G. (2001), Placebos and nocebos: the cultural construction of belief, in: *Understanding the Placebo Effect in Complementary Medicine; Theory, Practice and Research*, D. Peters (ed.). Edinburgh [etc.]: Churchill Livingstone.
- Inspectie jeugdzorg, Inspectie van het Onderwijs, Inspectie voor de Gezondheidszorg en Inspectie voor de Sanctietoepassing (2007), *Veiligheid in justitiële jeugdinrichtingen: opdracht met risico's*. Utrecht.
- Kirsch, I., T.J. Moore, A. Scoboria en S.S. Nicholls (2002), The emperor's new drugs: an analysis of antidepressant medication data submitted to the U.S. Food and Drug Administration, in: *Prevention & Treatment*, 5. [http://www.alpha-stim.com/Information/Technology/Research/Research\\_PDF/EmperorsNewDrugs.pdf](http://www.alpha-stim.com/Information/Technology/Research/Research_PDF/EmperorsNewDrugs.pdf).
- Klein-Haarhuis, C., M. van Ooyen-Houben, E. Kleemans en F. Leeuw (2005), Rechtshandhaving geëvalueerd: een synthese van 31 onderzoeken, in: *Justitiële Verkenningen*, 31, pp. 54-71.
- Laan, P.H. van der, H. Krooi, P. van der Voort en M. Wijkman (2006), *Toetsing en certificering van preventieve, curatieve en repressieve interventies in de jeugdzorg*. Leiden: NSCR.
- Laan, P.H. van der (2004), Over straffen, effectiviteit en erkenning; de wetenschappelijke onderbouwing van preventie en strafrechtelijke interventie, in: *Justitiële Verkenningen*, 30, pp. 31-48.
- Landsberger, H.A. (1958), *Hawthorne Revisited*. Ithaca NY: Cornell University.
- Leeuw, F.L. (2005), Trends and Developments in Program Evaluations in General and Criminal Justice Programs in Particular, in: *European Journal on Criminal Policy and Research*, 11, pp. 233-258.
- Linde, C., F. Gadler, L. Kappenberger en L. Ryden (1999), Placebo Effect of Pacemaker Implantation in Obstructive Hypertrophic Cardiomyopathy, in: *American Journal of Cardiology*, 83, pp. 903-7.
- Lipsey, M. W. (2001), Unsolved problems and unfinished business, in: *American Journal of Evaluation*, 22, pp. 325-328.

- Lipsey, M.W. en D.B. Wilson (2001), *Practical Meta-Analysis*. Thousand Oaks [etc.]: Sage.
- Lipsey, M.W., G.L. Chapman en N.A. Landenberger (2001), Cognitive-Behavioral programs for Offenders, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science AAPSS*, 578, pp. 144-157.
- Lipton, D., R. Martinson en J. Wilks (1975), *The effectiveness of correctional treatment: A survey of treatment evaluation studies*. New York: Praeger.
- Loeber, R.N., W. Slot en J.A. Sergeant (eds.) (2001), *Ernstige en gewelddadige jeugd-delinquentie; Omvang, oorzaken en interventies*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Martinson, R. (1974), *What works?* Questions and answers about prison reform, in: *The Public Interest*, 35, pp. 22-54.
- Merrington, S. en S. Stanley (2004), *What works?* Revisiting the Evidence in England and Wales, in: *Probation Journal*, 51, pp. 7-20.
- Merton, R.K. (1957), Social Structure and Anomie, in: *Social Theory and Social Structure*, pp. 131-161.
- Moerman, D. (2002a), *Meaning, medicine and the 'placebo effect'*. Cambridge UK/ New York: Cambridge University Press.
- Moerman, D.E. (2002b), Explanatory mechanisms for placebo effects: cultural influences and the meaning response, in: *The science of the placebo; toward an interdisciplinary research agenda*, H.A. Guess, A. Kleinman, J.W. Kusek en L. Engel (eds.). Londen: BMJ Books, pp. 77-107.
- Montgomery, G. en I. Kirsch (1996), Mechanisms of placebo pain reduction: An empirical investigation, in: *Psychological Science*, 7, pp. 174-177.
- National Research Council (2005), *Improving evaluation of anticrime programs*. Washington D.C.: National Academies Press.
- Pawson, R. (2002), Evidence-based Policy: The promise of "Realist Synthesis", in: *Evaluation*, 8, pp. 340-358.
- Pawson, R. (2006), *Evidence-based Policy. A Realist Perspective*. Londen [etc.]: Sage.
- Peters, D. (ed.). (2001), *Understanding the placebo effect in complementary medicine*. Edinburgh: Churchill Livingstone.
- Petrosino, A. en H. Soydan (2005), The impact of program developers as evaluators on criminal recidivism: Results from meta-analyses of experimental and quasi-experimental research, in: *Journal of Experimental Criminology*, 1, pp. 435-450.
- Petrosino, A., R.F. Boruch, H. Soydan, L. Duggan en J. Sanchez-Meca (2001), Meeting the Challenges of Evidence-Based Policy: The Campbell Collaboration, *The Annals of the American Academy of Political and Social Research*, 578, pp. 14-34.
- Popper, K. (1972), *The Poverty of Historicism*. Reprinted edition, Londen: Routledge & Kegan Paul Ltd.

- Roos, T. de. (2007), Experimenteren met sancties? Strafrechtstheoretische kanttekeningen bij een empirisch-wetenschappelijke trend, in: *Tijdschrift voor Criminologie*, 49, pp. 12-23.
- Rosenthal, R. en L. Jacobson (1992), *Pygmalion in the classroom. Expanded edition*. New York: Irvington.
- Rovers, B. (2006), Boekbespreking: Ferwerda, Henk B., Leiden, I.M.G.G. van, Arts, N.A.M. en A.R. Hauber (2006). *Halt: Het alternatief? De effecten van Halt beschreven*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers/WODC (Onderzoek en Beleid, deel 244), in: *Tijdschrift voor Veiligheid*, 5, pp. 74-76.
- Rovers, B. (2007a), Preventie van jeugdcriminaliteit en de placeborespons; Toepassing van het *belief*-effect in het veiligheidsveld, in: *NVK-Marktdag*. Leiden.
- Rovers, B. (2007b), *What works*; kanttekeningen bij een populair programma, in: *Tijdschrift voor Veiligheid*, 6, pp. 7-22.
- Shapiro, A.K. (1964), A Historic and Heuristic Definition of the Placebo, in: *Psychiatry*, pp. 52-58.
- Shapiro, A.K. en E. Shapiro (1997), *The powerful placebo; from ancient priest to modern physician*. Baltimore MD [Etc.]: Johns Hopkins University Press.
- Sherman, L.W. (2006), "To develop and test": The inventive difference between evaluation and experimentation, in: *Journal of Experimental Criminology*, 2, pp. 393-406.
- Sherman, L.W., D.P. Farrington, B.C. Welch en D. Layton MacKenzie (2002), *Evidence-based crime prevention. Revised edition*. Londen en New York: Routledge.
- Sherman, L.W., D. Gottfredson, D. MacKenzie, J. Eck, P. Reuter en S. Bushway (1997), Preventing crime: What works, what doesn't, what's promising? A Report to the United States Congress. Washington D.C.: Office of Justice Programs, U.S. Department of Justice.
- Spiegel, H. (1997), Nocebo: The power of suggestibility, in: *Preventive medicine*, 26, pp. 616-621.
- Thomas, W.I. en D.S. Thomas (1928), *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Alfred A. Knopf.
- Walach, H. (2003), Placebo and placebo effects – a concise review, in: *Focus on Alternative and Complementary Therapies*, 8, pp. 178-187.
- Wampold, B.E., T. Minami, S. Callen Tierney, T.W. Baskin en K.S. Bhati (2005), The placebo is powerful; Estimating placebo effects in medicine and psychotherapy from randomized clinical trials, in: *Journal of Clinical Psychology*, 61, pp. 835-854.



- Wartna, B.S.J., S.N. Kalidien, N. Tollenaar en A.A.M. Essers (2006), Strafrechtelijke recidive van jongeren uit justitiële jeugdinrichtingen [tabellenboek WODC-recidivestudies Fact sheet 2006-7a]. Den Haag: Ministerie van Justitie/WODC.
- Wartna, B.S.J. (2005), Evaluatie van daderprogramma's: een wegwijzer voor onderzoek naar de effecten van strafrechtelijke interventies speciaal gericht op het terugdringen van recidive. Den Haag: WODC/Boom Juridische uitgevers.
- Weisburd, D., C.M. Lum en A. Petrosino (2001), Does Research Design Affect Study Outcomes in Criminal Justice?, in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Research*, 578, pp. 50-70.
- Welsh, B.C. en D.P. Farrington (2001), Towards an Evidence-Based Approach to Preventing Crime, in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Research*, 578, pp. 158-173.
- Wilson, D.B. (2001), Meta-Analytic Methods for Criminology, in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Research*, 578, pp. 71-89.
- WODC (2007), *Criminaliteit en rechtshandhaving*, elektronische publicatie op <http://www.wodc.nl/>.

# Nawoord

*Hans Moors en Ben Rovers*

Veiligheid is een jong onderzoeksterrein. Het is bovendien een maatschappelijk fenomeen en als begrip hard op weg een nieuwe toren van Babel te worden. Veiligheid is iets wat we allemaal willen, in onze privé-levens, in onze werksituatie, in onze samenleving. We willen onze veiligheid zelf vorm kunnen geven, maar ook dat over onze veiligheid wordt gewaakt.

Veiligheid gaat daarmee over het verbinden van diverse beleidsterreinen en actoren gericht op handhaving van recht en orde, over het voorkomen en bestrijden van uiteenlopende vormen van criminaliteit, over het versterken van sociale samenhang en leefbaarheid, over het voorkomen en beheersen van rampen of risico's. Maar veiligheid gaat tegelijkertijd ook over het verdelen van taken en verantwoordelijkheden in de publieke sector en tussen publieke en private partijen, over publiek vertrouwen, de werking van het recht, het paradoxale effect van de groei van technologische ontwikkelingen en over de weerbarstige normaliteit.

Veiligheid is een dynamiek: een situatie of omgeving die mensen al sinds jaar en dag op verschillende manieren en op diverse gebieden proberen te realiseren. Op al deze (professionele) gebieden en vanuit de (wetenschappelijke) disciplines die ermee samenhangen, denken mensen na over veiligheid. Definities, praktische handleidingen, interventies en instrumenten buitelen over elkaar. Dat is geen slechte ontwikkeling, wel een die zo nu en dan om reflectie vraagt.

De twee studies die in dit boek zijn opgenomen, hopen aan die reflectie bij te dragen door vanuit 'tegendraadse perspectieven' naar actuele thema's in de veiligheid en veiligheidszorg te kijken. In het ene stuk staan moslimradicalisme en het prachtwijkenbeleid centraal. Het andere gaat over de werking van justitiële jeugdinterventies. Beide studies zijn op het oog heel verschillend van inhoud en strekking. Ontleent het ene artikel zijn inspiratie aan cultuurhistorische en filosofische disciplines, het andere artikel vindt in de medische sector aanknopingspunten voor een empirische onderbouwing van de interventiepraktijk in het veiligheidsveld. Wat beide studies bindt, is het uitgangspunt dat veiligheid mensenwerk is, mensenwerk in een niet aflatend proces van doorgaan en opnieuw beginnen. Beide artikelen maken duidelijk dat daar niets 'onwetenschappelijks' en 'zweverigs' aan is. En dat je zo nu en dan eens vanuit misschien onverwachte hoek de veiligheidspraktijk onder de loep moet durven nemen.

Het is prettig om dat mensenwerk ook mee te maken. De kracht van lectoraten zit in hun praktijkgerichtheid, in hun nabijheid tot het beroepenveld en in hun directe rela-

tie met de docenten die studenten opleiden voor de praktijk. Lectoren hebben de taak onderzoek te stimuleren, maar niet als doel op zich. Het uitvoeren van (opdracht)onderzoek, volgens de wetenschappelijke regels van het spel, is een middel om bij docenten vaardigheden en attitudes te ontwikkelen, hun professionaliteit en deskundigheid te versterken. Uiteindelijk zijn het de studenten, de (beginnende) beroepsbeoefenaren die hiervan profijt moeten trekken. Avans Hogeschool heeft de lectoraten gebundeld die betrekking hebben op het brede veiligheidsdomein. Dat geeft kritische massa, niet alleen in de hogeschool, maar ook in het land. Graag richten wij een woord van dank aan de Raad van Bestuur en de academiedirecties die dat Expertisecentrum Veiligheid mogelijk hebben gemaakt. Veel dank gaat ook uit naar de staf en de leden van de kenniskring van het Expertisecentrum Veiligheid: het is goed werken met jullie!

# Over de auteurs

*Hans Moors* is lector integrale veiligheid aan Avans Hogeschool. Daarnaast werkt hij als senior onderzoeker bij IVA Beleidsonderzoek en Advies (Universiteit van Tilburg).

*Ben Rovers* is lector jeugd en veiligheid aan Avans Hogeschool. Hij is oprichter van onderzoeks- en adviesbureau BTVO.

*Cyrille Fijnaut* is gewoon hoogleraar aan de faculteit der rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Tilburg.

